

113280

TÖRÖK PÁL

A FRANCIA FORRADALOM
TÖRTÉNETE

28882

K I N C S E S T Á R

A FRANCIA FORRADALOM
TÖRTÉNETE

IRTA

TÖRÖK PÁL

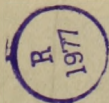
MTAK

BUDAPEST, 1931

KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

113280

A Magyar Szemle Társaság tulajdonában lévő
„Old Kenntonian Style” anyadúcokkal szedte és nyomta
a Tipográfiai Műintézet, Budapest, V, Báthory-utca 18

A FRANCIA FORRADALOM TÖRTÉNETE

Franciaország 1789 óta több forradalmat élt át; ezek közül azt, amely 1789-ben kezdődve megdöntötte az abszolút királyságot s a köztársasági kormányformák különböző fokain Napoleon diktatúrájához, majd ennek bukása után az 1815-i alkotmányhoz vezetett, „nagy francia forradalom”, vagy egyszerűen „francia forradalom” néven ismeri a történelem.

Ennek története annyira egybeolvad a rákövetkező császárságéval, mintha csak a királyság helyreállításával ért volna véget. Hatása nemcsak időben terjed túl a szorosabb értelemben vett forradalmon, hanem térben is: még sze Franciaország határain túl nagy izgalmat keltettek a lázas átalakítás hírei, majd egész Európa hadseregeit mozgósítani kellett vele szemben s a forradalmat kísérő és a hadtudományi elveket újalakító háborúk zaja elhatott a tengeren túli gyarmatokra is. Azok az eszmék pedig, amelyeket a XVIII. század filozófusaitól eltanulva, a forradalom megvalósítani törekedett: a társadalmi és jogi egyenlőség, az egyén szabadsága és a népesség elve, bár még csak évtizedek múlva, de a világon szerte győzelmet arattak.

A forradalom esztelenségei, a velejáró rémségek és csalódások mély és maradandó hatással voltak a lelki élet különböző területeire. Így a hitéletre: az intelligencia és a tömeg egy része nyiltan a vallás ellen fordult, a másik rész annál szenvedélyesebben és annál nagyobb elmélyüléssel tartott ki mellette. Döntő a hatás a politikai fölfogásra: a tömegek tudatába jutottak és nagy pártok jelszavaivá váltak azok az eszmék, amelyeket a XVIII. század filozófusai a fölvilágosult elmék fölényes bölcseségének tartottak fönn. Nevezetes a tudományokra gyakorolt hatás: a történelemtudományban pl. a természetes fejlődés tanát juttatta érvényre a racionalista fölfogással szemben. A hatás feltűnő az irodalom és különösen a művészet egész területén is, — tehát politikai és művelődéstörténelmi szempontból egyaránt jogosult a történetírók eljárása, mikor nemcsak Franciaország, hanem az egész világ történelmének 1789—1815 közé eső részét a „forradalom és a császárság korának” nevezik.

Ebben a füzetben mellőzzük a Franciaországot közvetlenül nem érintő eseményeket, időben pedig a tulajdonképpen forradalom korára szorítkozunk. A forradalomhoz tartozónak tekintjük mindazt, ami Franciaország régi rendjének átalakítására vezetett, tehát elsősorban az emberi jogok megállapításának 1789-i és 1793-i kísérletét és azokat a mozgalmakat, amelyek az „emberi jogok” megvalósítását célozták. Ezek a forradalmi mozgalmak teljesen elernyednek és ellenmozgalomnak engedik át a teret Napoleon konzulságától (1799) kezdve, — tehát egyetlen országnak mintegy 10 évi (1789—1799) történelmét ismertetik a következő fejezetek.

I. A FORRADALOM ELŐZMÉNYEI

1. A XVIII. SZÁZAD FILOZÓFIAI IRODALMA

Colbert-rel nem halt ki azoknak a francia államférfiaknak fajtája, akik érezték, hogy az államnak kötelességei is vannak a kormányzottakkal szemben, csak-hogy Colbert után nem jutottak az övéhez mérhető hatalomhoz. Szellemi utódai az ő rendszerében csak az egyoldalúságot ismerték föl, a szabad kereskedelem elvét is idegennek tartották tőle, aki elsőnek vette föl a harcot a számtalan belső vám ellen. Az egyoldalúság ellen küzdve egyoldalúakká váltak az utódok, a fiziokraták. Pompadour orvosa, Quesnay, akinek műveit XV. Lajos is ismerte, és Turgot, aki intendánsból lett miniszter, voltak leghíresebb alakjai az „économiste”, vagy amint később nevezték, fiziokrata iskolának. Colbert-rel ellenkezve azt hirdették, hogy a vagyonosodás egyetlen alapja a mezőgazdaság, tehát azt kell fejleszteni. A mezőgazdaság érdekében meg kell szabadítani a föld népét a hűbéri terhektől, el kell törölni a gazdasági élet középkori akadályozóit: a céheket, belső vámokat, szabaddá kell tenni a gazdasági életet: *laisser passer, laisser faire*.

A fiziokraták a kormányhoz közelállván, elveik valóraváltását is megkísérelhették.

Már 1764-ben szabaddá tették a gabonakereskedelmet, ezt a szabaddátételt ismételte kormányrajutásakor Turgot 1774-ben. Mindkét esetben a rossz termésietett ellenfeleik segítségére s a szabad gabonakereskedelem, a tartományok önkormányzatával, a robot és a céhek megszüntetésének eszméjével együtt bukott Turgot bukásakor 1776-ban.

A fiziokraták gondolkodásának egyik jellemző vonása a mélységes hit eszméi föltétlenül és egyedül üdvözítő

voltában. Quesnay szerint az emberiség életét a természet törvényei szerint kell berendezni, ezek a törvények annyira „természetesek”, hogy csak megérteni kell őket és azonnal engedelmeskedni fog nekik mindenki; a kormánynak tehát csak az lesz a föladata, hogy a kötelező és általános közoktatás révén a népet fölvilágosítsa és rendőrei által ártalmatlanná tegye a csekélyszámú társadalomellenes, született gonosztevőt.

Ebbe a hibába beleestek a gyakorlati kormányzás emberei is, miért csodálkozzunk tehát azon, hogy tisztán elméleti emberek — a XVIII. század filozófusai — hittek saját eszméik csálhatatlanságában.

A XVIII. század filozófiájának gondolatai nem voltak újak. A XVI. század bölcsészei is beszéltek az emberek szabadságáról; a vallásellenes tanok élesen kifejlődtek már Baylenél (1646—1706) s a XVIII. század összes romboló eszméi megtalálhatók XVII. századi művekben. Nem dönthetjük el, mi volt az, ami a XVIII. században olyan nagy sikerhez juttatta az írókat: vajjon saját ritka előadóképességük, vagy a polgári osztály Colbertnek köszönhető anyagi jóléte, amely a műveltség emelkedését is előidézte; vajjon az idegen — itt angol — szellemi áramlatoknak vesztett háborúk után gyakran föllépő hódító ereje, vajjon Law szédelgése, a kormány gyöngesége, vagy a Franciaországban elterjedt nyomor?

Az egységben rejlő erő nem segíthette a bölcselőket, mert eszméikből az hiányzott. Nem hirdették ugyanazt vallási téren. Voltaire kételkedett mindenféle hitben, az enciklopédisták istentagadók voltak, Rousseau deista. Nem ugyanazt hirdették az alkotmány kérdésében sem. A fiziokraták az abszolutizmus segélyével kívánták újjászervezni az országot; a fölvilágosult abszolutizmusnak híve Voltaire is, a parlamentáris kormányzást dicsőíti

Montesquieu, Rousseau bitorlónak nevez minden kormányt, amelyben része nincs a társadalom valamennyi tagjának. Éppenilyen eltérő nézetek uralkodnak a magánjog terén. Boulainvilliers jogtalannak tekinti a hűbéres jogok minden megváltoztatását, mert azokat a nemesség ősei, a frankok, fegyverrel szerezték meg. Voltaire kívánja, hogy a társadalom biztosítsa a magas kultúrát. Rousseau itt-ott a kommunizmusmal kacérkodik, alapkövetelése a tömegek emberi sorba emelése, a „természetes egyenlőség” megvalósítása. Morelly szerint csak a kommunizmus biztosítja az emberek boldogságát, mert az egyéni önérdekeket — a világ főmozgatóját — csak a kommunizmus teszi azonossá.

A filozófusok eltérő eszméi különböző időkben jelentkeztek és fokozatosan haladtak az anarchia felé. Montesquieu és Voltaire, a XVIII. század első felének vezetői, a vallási türelmetlenséget és különösen a katolikus egyházat támadták. Voltairenek híve lehetett a monarchikus eszme olyan előharcosa is, mint Nagy Frigyes. Rousseau és a század második felének bölcselei az abszolutizmust és a hűbérrendszert támadják. Az új eszméket nem egyforma fogadtatásban részesíti a közönség: a forradalom viharából megállapíthatólag csak a küzdelem hevében, az elvakult szenvedélyek uralma korában győznek a szélsőséges eszmék, de még akkor sincs számbavehető pártja a kommunizmusnak.

A XVIII. század filozófusainak műveiben megláthatjuk a forradalom valamennyi fokozatának előképét; mégis, tudva azt, hogy a franciának mintául szolgáló angol filozófia csak követte, mintegy „kommentálni készen” az angol forradalmakat és tudva azt, hogy a XVIII. század filozófusainak eszméi közül hatástalanok maradtak a kommunisztikus ideák, amelyeknek támogatására a tömegeket a kapitalizmus csak a XIX. század-

ban termelte ki, — el kell fogadnunk, hogy a francia filozófiai irodalom tudatosabbá tette a forradalmat, de azt saját erejéből elő nem idézhette.

2. FRANCIAORSZÁG ÁLLAPOTA 1789 ELŐTT

A forradalom előtti Franciaországban nem volt egységes jogrend. Az északi tartományokban sokféle szokásjog uralkodott, a déliekben a római jog, melyet szintén sokféle szokásjog egészített ki. Az intézkedéseket, választásokat, sőt bírói ítéleteket is pillanatnyi tetszése szerint fogadta el vagy változtatta meg a különböző jogrendek fölött álló legfőbb hatalom, a despotikus királyság. A királyi kormányt, a miniszteriumot t. i. nem ellenőrizte senki, nem szólhatott róla sem sajtó, sem parlament. Titok fődte az egész bürokrácia munkáját, melyet néha el nem követett bűnökkel vádolt a közvélemény.

A miniszterium többféle tanácsra (külügy, hadügy, kereskedelem, pénzügy stb.) oszlott, akaratát 30 intendáns hajtotta végre az országban. Királyi tanács osztotta föl az egyenes adót az intendánsi kerületek (généralitás) között, az intendánsok osztották föl a municipiumok között. Királyi rendeletek alapján az intendánsok hajtották végre a toborzást, a Colbert ideje óta szokásos gazdasági természetű rendeleteket, hatáskörükbe tartozott a közmunka és a szegényügy, beavatkoztak a bíraskodásba és az önkormányzatok ügyeibe.

Az önkormányzat nem volt egységes az országban. Számos tartomány nem is ismerte és ezekben az intendáns korlátlanul rendelkezett. A határszéli tartományok egy része: Artois, Flandria, Burgundia, Languedoc megőrizte középkori rendi gyűléseit. A tartományi gyűlésekben mindenütt képviselet nélkül maradt a földműves

nép; a polgárság mindenütt: A nemesség legtöbb helyen követek útján képviseltette magát, Bretagneban fejenként jelent meg.

A helyi önkormányzathoz a nemesség kivonta magát, mert méltatlannak találta, hogy csak annyi jogot gyakorolhasson, mint akármelyik taille-fizető, pedig talán méltatlanabb volt ennél az, hogy a helyi és tartományi önkormányzat minden aprólékos intézkedését, — éppen emiatt természetes késedelmekkel, — az intendánsok közvetítésével a királyi tanács ellenőrizte.

A jogrend és a közigazgatás tarkaságával vetekedett a bíraskodás rendszertelensége. Nem volt az országban egységes legfőbb fölebbviteli szék. Ilyennek nem nevezhető a királyi tanács, amely bármely bíróságtól bármely ügyet tetszése szerint rendelt maga elé. A királyi udvar legfőbb bírói hatalmát a középkorban a párisi parlament útján gyakorolta, amelyben akkor a pairek ültek, kiknek örökébe azóta helyetteseik, polgári származásu jogtudósok léptek. A párizsi parlament tevékenysége nem merült ki bíraskodással, szokássá vált ott lajstromoztatni a királyi rendeleteket. 1715-ben, XIV. Lajos halála után Orléansi Fülöp a pairek jelenlétében a parlament elé terjesztette az ország kormányzásának kérdését XV. Lajos kiskorúsága idejére. Ettől kezdve megint magukra maradtak a jogtudósok, akik a parlament eredetét ismerve, szívesen nézték azt a francia nemzet képviselőjének. A párizsi parlament hatásköre egyébként a birodalom kisebbik felére terjedt, a nagyobbik felében, amely hódított és öröklött tartományokból állott, 12 más, a párizsihoz hasonló eredetű parlament működött.

A parlamentek alatt számos közép- és alsófokú királyi, ezekkel párhuzamosan számtalan hűbéres eredetű földesúri bíróság működött, továbbá a katolikus egyház külön bírói szervezete. Ezeken kívül, különösen a XVII.

században rendkívüli törvényszékek — ezeket „égető kamaráknak” (chambres ardentes) nevezték — üldözték a csempészeket és a protestánsokat, csaló bankárokat és a többi, közveszélyessé vált gonosztevőket.

A bírói állások elnyeréséhez bizonyos fokú jogi képzettség és pénz kellett, mert Franciaországban XII. Lajos kora óta az állami tisztviselők pénzen vásárolták állásukat, amely IV. Henrik óta bizonyos évdíj fejében örökölhetővé vált.

A nemesség az ország 25 milliónyi lakosságának alig 5 ezreléke volt, létszámát 140.000 főnyire becsülik ugyanakkor, mikor a 10 milliónyi lakójú Magyarországon félmilliónyi nemesség élt. Az összes földbirtoknak $\frac{1}{5}$ -része volt a nemesség kezében, de egyenlőtlenül elosztva. Néhány főnemesi család roppant gazdagsága mellett csak azért nem tűnt föl a többinek néhol a szélső nyomorig fokozódó szegénysége, mert a szegények nem sütkéreztek a versaillesi udvar napfényében. A királyi udvar intrikáiba beavatott előkelő családok tagjai magas évdíjakat kaptak vagy dús egyházi javadalmakat, kedvükért szaporították a tiszti állásokat: Franciaország 170.000 főnyi seregében csaknem 1000 tábornok volt, minden század katonára jutott belőlük egy (1789-ben). A szegény nemes ezeket meg nem vásárolhatta, kegyelemből sem nyerte el. A gazdagodás útjára, t. i. ipari, kereskedelmi pályára lépés megfosztotta volna nemesi előjogaitól. Az önkormányzat hiánya miatt politikai iskolája sem volt: haszontalan társadalmi réteggé vált. Nemcsak a többi társadalmi osztályokban voltak gyűlölködő ellenségeik, egymásközt is ellenkeztek: a noblesse d'épée elkülönült a hivatalnokból lett nemestől.

A nemesség létszámát elérte a papságé. A papság kebelében az 1786-i congrua (évi 700 livres) biztosította az alsó papság megélhetését, de nem szüntette meg

azt az aránytalanságot, hogy azok a plébániák, amelyek megtartották a tizedet, 10—30 ezer livresnyi jövedelmet hajtottak, — és nem szüntette meg azt az egészségtelen állapotot, hogy a magas egyházi méltóságok, a nagy javadalmak csaknem kizárólag a nemesség fiai részére voltak fönntartva. Ezek közé a főpapok közé bejutott egy Rohan, egy Talleyrand, de XIV. Lajos halála óta nem jutott be egyetlen kiemelkedő egyházi író, sem szónok. Körükben a vallástalanság úgy el volt terjedve, mint a filozófusok körében. A szerzetesek közgúny tárgyai voltak, emiatt nem bírták a szükséges számú noviciust sem összeszedni.

A polgári népesség száma mintegy két millióra ruggott, ez a réteg volt a francia nemzet középosztálya, mert a földbirtokos középosztály hiányzott. A polgárság adószói közé számíthatta a királyi kincstárt, az egyházi és világi főurakat. Polgárok kezében volt az ipar és kereskedelem, ők szerezték meg a tisztviselői és bírói állásokat, de a diplomáciai és katonatiszti pályáról ki voltak zárva. A gazdasági életben a szabadságot, a politikai életben az alkotmányt kívánták.

Legkevésbé ismerjük a 23 milliónyi földműves osztály helyzetét. Ma sincs több földműves Franciaországban, mint volt a nagy forradalom előtt; amennyivel ma több a nép száma, annyival, vagy még többel gyarapodott a városok lakossága. Föltételezik, hogy a kisbirtokosok száma sem gyarapodott, mert a forradalom idején elárverezett nemesi birtokok túlnyomó részét jó módú polgárok és spekulánsok vásárolták össze. A földműveseknek csak töredéke, alig másfélmillió lélek volt jobbágysorban, a királyi uradalmakon a jobbágyságot éppen XVI. Lajos szüntette meg. Nem ismerjük az arányt a feles-művelő (métayers) és birtokos parasztok száma között, de tudjuk, hogy az egész földművelő osz-

tály helyzete rossz és lealázó volt. A feles-művelők a termés nagy részét kötelesek voltak beadni a földesúrnak, — a birtokos parasztok néha évszázados írott vagy íratlan szerződések alapján örök járadékot fizettek a volt földbirtokosnak. Az évjáradék értéke csökkent a pénzértéktelenedése következtében, de megmaradt a robot, a földesúri malom, szőlőprés, sütőház kötelező használatának terhe, a számtalan földesúri vám utakon, hidakon és az örökös súrlódásra okot adó vadászati jog. Jó termés esetén az értékesítést, rossz évben a szükséges élelmiszerek beszerzését akadályozta a kitűnő országutakon kívüli utak elhanyagoltsága és a sok földesúri vám. A terményértékesítés nehézsége, a gazdálkodás kezdetlegessége és a súlyos adóteher egyenetlen elosztása fokozta a nyomort.

3. AZ ÁLLAM PÉNZÜGYEI

A forradalmat előidéző okok között egyik legfontosabb az ország züllött pénzügyi állapota volt. A kiadásoknál feltűnő a rendetlenség. Az örökös deficit miatt szokássá vált a következő év jövedelmeinek terhére költekezni, az esedékes kamatok fizetését egy évvel elhalasztani és az állandó deficit dacára megmaradt az a szokás, hogy a költségvetésen kívül a király „acquits comptants” útján tetszése szerinti célra, tetszése szerinti összeget utal ki. Mivel ilyen esetben a kiutalást a király semmivel sem indokolta, meg nem állapítható, hogy ezekből milyen töredék-összeg jutott hasznos célokra. XV. Lajos alatt az ilyen kiadások összege évi 20—30 millióról Pompadour márkinő kedvteléseinek kielégítése végett 120 milliónyira emelkedett; XVI. Lajos uralma alatt is évi 50 milliónyira rugott. Pazarlásnak minősíthető az évdíjak jelentékeny része is: érdemelten és érde-

metlenül mintegy 50 millió ment erre a célra évente. A rendes bevételek fele kölcsönök kamataira kellett, az 1788-i évben 150 milliónyi újabb kölcsön fődözte az így előálló hiányt. Nem hasonlítható ez a kölcsön a modern államháztartásokéhoz: ma jövedelmező beruházásokra vállalnak adósságot a kormányok, a forradalomelőtti Franciaországnak kamatfizetésre kellett a kölcsön.

Volt olyan jövedelem, amelynek értékével vetekedett a behajtás költsége. A sómonopólium védelmére egész hadsereg: 50.000 ember volt szükséges, mert hatféle áron adták a sót a birodalom különböző tartományaiban. A csempészet tizezreknek hozott kockázatos, de mindennél jövedelmezőbb foglalkozást, a gályarabok harmadrésze csempészekből került ki. Mai fölfogásunk abszurdnak találja azt, hogy az egyenes adóknál a „contraint solidare” alapján egy község adóhátralékát be kellett hajtani azokon, akik már megfizették adójukat. Ezt az igazságtalanságot fokozta a kivetés egyenetlensége, amely különösen a különböző társadalmi osztályok közt volt feltűnő. A kiváltságos osztályok minden adónemnél kedvezményes elbánásban részesültek. A fejadót 1709-ben egyszersmindenkorra megváltotta a papság 24 millióval, ez az összeg a nemzeti vagyon ötödrészét vonta ki az alól az adó alól, amelynek fejében a másik négy ötöd rész ugyanakkor egy év alatt fizetett ennyit, 1789-ben pedig 56 milliót. A közvetett adó — az állami jövedelmeknek mintegy negyedrésze — bérbe volt adva, a bérlők a monopolisztikus helyzetet csalásra is fölhasználták és így kettős hasznot húztak.

Az államháztartás rendbeszedése végett a királyi kormány megkísérelte a bérleti rendszer lebontását és a kiadások csökkentését. Mindkét irányban a kiváltságosok könyörgései hiúsították meg a jó szándék véghezvitelét. Nem maradt más hátra, mint a bevételek fokozása. Ehhez

az kellett volna, hogy a kiváltságosok a köznépéhez hasonló terheket vállaljanak; ezt kívánta tőlük a király a forradalom előtt.

4. AZ ÁLTALÁNOS RENDI GYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSA

XVI. Lajos 20 éves korában lépett trónra 1774-ben. Jóakarátú, de gyöngé elhatározású volt, elméje nem a legélesebb. Hosszas tanácskozások kifárasztották, néha elaludt az üléseken. Ezt a gyöngeségét cselként is fölhasználta, ha dönteni nem akart: alvást színlelt és horkolt is miniszterei előtt. Atyja példájára nagy tiszteletet mutatott a családi élet tisztasága iránt, és hogy megmutassa, mily élesen elítéli nagyatyjának, a züllött életű XV. Lajosnak viselkedését, megsemmisítette ennek újításait is, többi közt helyreállította a XV. Lajos által eltörölt parlamenteket.

Turgot-t választotta pénzügyminiszteréül és Turgot a legbecsületesebb eszközökkel igyekezett az államháztartás egyensúlyának helyreállítására. Az ő kívánságára Lajos lemondott az acquits comptants kiadásától, számos fölösleges hivatalt szüntetett meg, az állam csalóit kártérítésre kényszerítette. A deficit csökkent, de Turgot ellenségeket szerzett a céhek eltörlésével, amit a parlament is ellenzett, a takarékossgal, melynek következtében sokan veszítették jövedelmüket; ellenségeket szerzett azzal is, hogy a királyi esküből kihagyatta az eretnekek üldözéséről szóló pontot. Buknia kellett, mikor ellenségeihez a királyné is csatlakozott.

Utána Necker, egy genfi kálvinista bankár vette át a pénzügyek vezetését. Ő Colbert követőjének vallotta magát Turgotval szemben. Ő is javítani kezdett az adórendszeren, de Franciaország beavatkozott az ame-

rikai szabadságharcba s ez lehetlenné tette a takarékos gazdálkodást. Az államadósság közel 600 milliónyival gyarapodott. Fölsimerte, hogy a pénzügyekben egyik legsúlyosabb hiba az, hogy maga a pénzügyminiszter sincs tisztában az állam jövedelmeinek és kiadásainak mérlegével, ezért a király engedelmével 1781-ben számadást készíttetett és ezt nyomtatásban is kiadta. (Compte rendu au Roi.) Az önkormányzatnak híve volt ő is, bár nem kívánt olyan széles hatáskörűt, mint Turgot. A tartományok önkormányzatát azonban ellenezte a párizsi parlament. A király Necker mellé állott ebben a kérdésben, de mikor ez a szokásos „controleur général” cím helyett az államminiszter címét kívánta, akkor Lajos elbocsátotta őt.

Jelentéktelenebb férfiak után 1784-ben Calonne-t nevezte ki pénzügyminiszterévé Lajos. 80 millió volt ekkor az évi hiány, 176 milliót költöttek el a várható jövedelmekből, 300 millióra rugott a kifizetetlen követelések összege, amibe természetesen nincs beleszámítva az államadósság. Calonne a gazdagság fitogtatásával akart bizalmat kelteni az állam pénzügyei iránt. Kifizette a királyi hercegek adósságait, tudott pénzt adni a királynak birtokvásárlásra és két békés év alatt annyi kölcsönt vett föl, mint Necker öt, részben háborús év alatt.

1786-ban Calonne-nak sikerült a közvetett adókat az eddiginél magasabb összegért adni bérbe, mert a Párizs körül épített fal jövedelmezőbbé tette a városi vámot és mert az általános jólét emelkedése következtében emelkedett a fogyasztás. Megkötötte Angliával a híres kereskedelmi szerződést, amely szakított a régi korlátozó rendszerrel. De nem titkolhatta tovább az állam pénzügyeinek romlását, mert újabb kölcsönt nem remélhetett.

Ekkor Turgot elvetett reformjainak megvalósítását

javasolta, ezenfölül általános földadó és bélyegadó életbeléptetését. Előrelátta, hogy ezek beiktatását a parlament meg fogja tagadni, ezért azt javasolta, hogy hívja össze a király az ország előkelőit az új terhek elfogadása végett.

Az előkelők (notables) 1787 februárjában összejöttek és hosszas ellenkezés után kimondták, hogy ilyen nagy horderejű reformokat csak az általános rendi gyűlés szavazhat meg.

A király elbocsátotta Calonne, föloszlatta az előkelők ülését és megkísérelte a reformok elfogadtatását a parlamenttel. A parlament beiktatta a neki tetsző reformokat, de már a bélyegadó ellen tiltakozott. Lajos régi szokás szerint elrendelte a beiktatást. A parlament engedelmessé vált, de másnap érvénytelennek nyilvánította a beiktatást. Lajos ekkor föloszlatta a parlamentet, de minthogy trónraléptekor éppen ő állította helyre működésüket, kísérlete nem sikerülhetett. Vissza kellett vonnia a bélyeg- és földadó tervét: a parlament újra megmentette önmagát.

Az új pénzügyminiszter, Brienne, megkísérelte azt is, hogy a papságot a hat évenként megajánlott don gratuit fölemelésére bírja, a papság azonban tiltakozott és a király cserbenhagyta miniszterét. A miniszterium által szervezett csekély hatáskörű tartományi önkormányzatok alig működtek, ehelyett Dauphiné rendjei megállapodtak abban, hogy helyreállítják a tartomány feledésbe ment alkotmányát és 1788 nyarán tilalom dacára összejöttek Grenoble mellett Vizilleben. Gyűlésükben a harmadik rendnek annyi képviselője volt, mint a két első rendnek együtt. Az összes követek egy kamarában tanácskoztak. Nemcsak saját alkotmányukat léptették életbe, hanem alkotmányt követeltek az egész ország részére is.

II. AZ ALKOTMÁNYOZÓ NEMZETGYÜLÉS

1. A VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYE

A Dauphinéban és szerte az országban megnyilvánuló elégtelenség nyomása alatt 1789 január 24-én XVI. Lajos összehívta Franciaország általános rendi gyűlését. 1200 követet kellett választania a francia nemzetnek, 300—300 követet a nemességnek és papságnak, 600 követet a „harmadik rend”-nek: a polgárságnak és földműves népnek.

Az 1789-i választások eredménye csak óriási ellenzéki többség lehetett a királyi kormánnyal szemben.

Soha nemesség annyira lekötelezve királyával szemben nem volt, mint a francia nemesség és különösen a főnemesség a nagy forradalom előtt. De ez a nemesség távol állott attól, hogy egyértelműen királyának támogatására siessen, mikor az segítséget kért tőle. Nyíltan a király ellen fordult a legelső főurak egyike, Fülöp orléansi herceg, a királyi család egyik oldalágának tagja, aki maga szeretett volna trónra jutni. Egy másik főúr, Lally-Tollendal, bosszúra vágyott atyja, Kelet-India hőse francia védelmezője miatt, akit a francia kormány előbb magára hagyott, azután igazságtalanul verpadra juttatott. A szabadság eszméjéért lelkesedett Lafayette márki, Washington barátja, akihez hasonlóan számos francia főúr és nemes tanulta el a XVIII. század filozófusaitól az alkotmányért és szabadságért való rajongást. Személyi és elvi okok a nemesi követek harmadrészét sodorták ellenzékkbe.

Közvetlenül a forradalom előtt a kormány képtelenségnek tartotta az abszolutizmus bukását, küzdelemre tehát nem az igazi ellenzék ellen készült, hanem a kiváltságosok ellen, akiknek többsége nem akart újabb terheket vállalni és ezzel lehetetlenné tette az államház-

tartás egyensúlyának helyreállítását. A kiváltságosoknak ez az ósdi fölfogású része is csakhamar a királyság elszánt védője lett, de az egész királyi pártot már előre gyöngítette az, hogy a bretagnei nemesség és papság — elégedetlenkedvén a választási rendszer miatt — nem választott követeket. 31 nemes és pap hiányzott emiatt a rendi gyűlésből.

A papság követei közt az igazi ellenzék sokkal erősebb volt, mint a nemesség körében. Még a főpapok sem voltak mind megbízhatóak; a papi követek többsége pedig a régi renddel elégtelen alsó papságból került ki. Ezek a harmadik rendhez tartozóknak éreztették magukat, ahhoz a rendhez, amelyből vér szerint származtak és amelynek körében éltek, mindennap látva elnyomatását.

A „harmadik rend” 600 követe csaknem kivétel nélkül az ellenzékhez tartozott. A bekövetkezett zavarokban szavuknak különös súlyt adott az, hogy ez a hatszáz követ Franciaország lakosságából 25 millió embert képviselt.

A többség súlyának érzete nyomasztólag hatott a két első rendre. Mintha nem mertek volna szabadon nyilatkozni. A régi rend hívei közül igazi nagy tehetség nem bontakozott ki. Híressé az utca rokonszenve tett közülök egyeseket, mint Fülöp orléansi herceget, aki Párisban az ellenzék jelöltjeit támogatta és nemsokára megtagadva származását, Égalité nevet vett föl. Naiv idealizmusával tűnt ki Lafayette márki, az ő ellentéte az autuni püspök, Talleyrand, akinek jelleméhez a püspöksüvegnél sokkal jobban illett a diplomata frakkja, melyben az egyházi rendből való kilépése után olyan nagy sikerrel működött. A harmadik rend képviselői közül nagy tekintélynek örvendett a tudós csillagász, Bailly és a röpirátával nagy hírre szert tett Siéyès abbé. Hamar föltűnt

Mirabeau gróf is, Aix követe, aki nagyszerű szónoki képességén kívül, hirlapjával is általánosan ismertté tette magát. Egyelőre háttérben maradt Arras követe, a takarékos Robespierre, éppúgy mint egy másik ügyvéd, Barère, a Point du Jour-nak, a forradalom egyik első hírszolgáltató lapjának alapítója. Jellemző a forradalomra a rendi gyűlésbe választott követek ismeretlen volta: alkotmányos élet híján, névre nem tehettek szert a politikai tehetségek.

A nagy átalakulás sorsát és menetét azonban a rendi gyűlésen kívül álló tényezők döntötték el. Egyik ilyen tényező volt a francia nemzet közhangulata, melyet utcai dalok juttattak kifejezésre, röpiratok tettek tudatosabbá. Jellemző a röpiratok közül Siéyès abbé híres műve. Sokat idézett bevezető kérdései nagyon fontosnak, és egyúttal igen szerénynek mutatják a harmadik rendet: „Mi a harmadik rend? Minden. Mi volt eddig az állam rendjében? Semmi. Mit kíván? Hogy valami legyen”. A szövegben Siéyès élesebb követelésekkel áll elő. Árulás szerinte a közjó ellen, hogy az állásokat nem harmadik-rendbeliekkel töltötték be. A nemzet $\frac{19}{20}$ -részét elnyomja az $\frac{1}{20}$ -rész, amely nélkül a nemzet szabad és virágzó lenne. Nemeseké minden hivatal és méltóság, a bíróság előtt sincs egyenlőség. A kiváltságos osztálynak pusztá léte is káros, tagjait ki kell kergetni az országból.

Jellemző a nemzetgyűlésnek működésére is Siéyès röpiratának kétarcúsága. Ártatlan jelszavak mögött — mert ugyan mi ártalmas van abban, ha a harmadik rend valami szeretne lenni? — súlyos követelések merülnek föl, amely követelések visszautasításának esetére a végső eszközökhöz, száműzéshez, halálbüntetéshez fordulnak a forradalom emberei.

A régi rend szempontjából Párizs népének hangulata

volt a legveszélyesebb. Párizs 600.000 főnyi lakosságának lázadását leverni nehezebb volt, mint egész országrészekét, mert itt a vészharang megkondulására tizezrek csődültek össze órák alatt, készen zendülésre vagy örült kegyetlenkedésre; itt voltak a nagy katonai raktárak, a fegyver- és hadiszergyárok. És éppen Párizs népének közhangulata tudatosan ellenzéki, sőt forradalmi volt. Párizsi nyomdászok szedték ki a lázító röpiratokat, a legnépszerűbb terjesztő, a színház, legművészbib formában itt fejtette ki hatását, az utcai szónokok itten találtak mindig nagyszámú hallgatóságra. Marat, Camille Desmoulins lapjaihoz itt lehetett legkönnyebben hozzájutni.

A megválasztottak közt a régi intézmények hívei forma szerint a kiváltságosokat képviselték, pedig az országban nem csak a kiváltságosok ragaszkodtak a régi intézményekhez: a következmények bebizonyították, hogy a kath. egyháznak és a királyságnak tömegesen voltak hívei az alsóbb néposztályokban is. De minél hívebben fejezte ki az eredmény az egész nemzet érzelmeit, annál élesebben tért el a zavaros időkben döntő fontosságú párizsi népnek szélsőséges és a pillanat hatása alatt álló hangulatától.

2. A NEMZETGYÜLÉS MEGALKULÁSA

A francia nemzet izgatott várakozással nézett az általános rendi gyűlés működése elé és türelmetlenséggel fogadta, hogy ez május 5-étől, a megnyitás napjától számítva két hónapig a megalakulás vitájában merült ki.

Megnyitójában a király hajlandónak nyilatkozott minden hasznos reform elfogadására, de óva intette a rendi gyűlést a fölforgatók izgatásaitól. Necker hosszú beszédben igyekezett az állam pénzügyeit a valóságnál

kedvezőbb színben föltüntetni és jóakarattal tanácsolta a három rend követének, hogy legalább addig tárgyaljanak külön, amíg a két első rend önként vállalja a terhek egy részét.

A harmadik rend követi az együttes tanácskozást azonnal kívánták, ami egyértelmű lett volna azzal, hogy a követek ne rendenként, hanem fejenként szavazzanak, tehát az ellenzék leszavazhassa a királyi pártot. A nemességnél a csatlakozás hívei kisebbségben voltak. A papság közvetítésével alkudozás indult meg a harmadik rend és a nemesség között, de az eredmény késett. Június 17-én a harmadik rend önmagát nemzetgyűlésnek nyilatkoztatta ki. — Hiába ajánlottak sokan szerényebb címeket, hiába ajánlotta Mirabeau „a francia nép képviselőinek gyűlése” címet, a harmadik rend követi Siéyès szavait fogadták lelkesedéssel: ők képviselik a francia nemzetnek több mint 96%-át, ha hiányoznak is közülök némely osztálynak (Siéyès itt került a „rend” szót), vagy némely kerületnek képviselői, azért ők jogosan alkothatnak törvényt az egész nemzet nevében. Kinyilatkoztatták, hogy minden adó törvénytelen, amelyet a nemzetgyűlés beleegyezése nélkül vetettek ki, a már kivetett adókat csak addig szabad követelni, amíg a nemzetgyűlés együtt van, tiltakoztak az államcsőd ellen: ha tehát a király normális adópolitikával akarja rendezni az állam pénzügyeit, akkor kénytelen a nemzetgyűlés együtt-tartására; ha rendkívüli eszközökhöz akarna nyúlni avégből, hogy a nemzetgyűlést nélkülözhesse, akkor törvénytelen bélyege legyen az intézkedés homlokán.

Június 19-én falragaszokról tudta meg a „nemzetgyűlés” és első elnöke, Bailly, hogy újabb ülést egyelőre tartania nem lehet, mert ismét a megnyitóhoz hasonló királyi ülés lesz, amelyre a termet elő kell készíteni. A

nemzetgyűlés tagjai nem akarták túrni, hogy üléseiket az ő beleegyezésük nélkül félbe lehessen szakítani. Termet kerestek, ahol összeülhetnek, így vonultak június 20-án a labdaházba, ahol kimondták, hogy őket munkájukban senkinek sincs joga megakadályozni. Megesküsznek, hogy addig szét nem oszolnak, amíg alkotmányt nem adnak az országnak. 22-én, hétfőn a nemzetgyűlés a Szt. Lajos templom hajójában jött össze, ahova a papság követeinek fele, a nemesség követeinek tekintélyes kisebbsége is megjelent.

A királyi tanács határozatlansága miatt elhalasztották a királyi ülést. Necker azt javasolta, hogy legalább a következő általános rendi gyűlés tanácskozási rendjét együttes ülésben állapítsák meg. A harmadik rend ezzel az engedménnyel aligha elégedett volna meg, a királyi tanács azonban — állítólag a királyné beavatkozására — még ehhez sem adta beleegyezését.

Mai fogalmaink szerint Neckernek le kellett volna mondania, mikor a király nem fogadta el az ő javaslatát, vagy fedeznie kellett volna a királyt. Necker egyiket sem tette, hanem elégtelenségét árulta el azzal, hogy a királyi ülésen nem jelent meg.

A királyi ülés 23-án a szokott rendben kezdődött. A király a minisztertanács határozata szerint saját akaratként nyilatkoztatta ki, hogy a rendek külön fognak tanácskozni a következő rendi gyűlés szervezéséről is. A harmadik rend követei nem hagyták el a termet a király rendeletére, de Dreux Brézé márki, főszertartásmester fölszólítására Mirabeau odakiáltja, hogy csak bajonetteknek fognak engedni. Lajos bosszankodott az eseten, de intézkedést nem tett. A király a kiváltságosok megtörése végett hívta össze a rendi gyűlést, az első ellenszegülés láttára még nem gondolhatta, hogy olyan szellemet idézett föl, amelyet régi béklyóiba zárni

többé nem bír. A harmadik rendet bátorította Necker távolmaradása, a másik két rendet terrorizálta az utca. Tüntettek azok ellen a nemesek és papok ellen, akik a nemzetgyűléshez való csatlakozás helyett külön üléseiket folytatták. A csatlakozók száma egyre szaporodott, végül június 27-én, a király újabb rendeletének engedelmeskedve, valamennyi nemesi és papi követ csatlakozott a nemzetgyűléshez.

A június 27-i csatlakozás hírére kivilágították Versaillest és kivilágították Párizst is; Franciaország évszázados ellentétek elsimulását ünnepelte, a nemzet bízott a reformok békés megvalósulásában, bízott a király engedékenységében. Bizonyosága ez az örömkítőrés annak, hogy az optimizmus nem a filozófusokra szorítkozott, ők a legszélesebb néprétegek naív reménykedésének voltak szócsövei.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM ÉS A HÚBÉRI RENDSZER ÖSSZEOMLÁSA

Franciaország minden részéből bátorító és üdvözlő iratok érkeztek a nemzetgyűléshez a három rend egyesülésének hírére; az öröm valóban az egész ország öröme volt. De ebben az örömben nem osztozott a királyi udvar.

A királyné, a királyi hercegek és a penziók élvezői, köztük első sorban Polignac herceg, aki fantasztikus összegeket kapott évente, a királyt elhatározásának megváltoztatására bírták. A határokról Párizs és Versailles környékére csapatokat rendelt, különösen német és svájci ezredeket. Július 11-én reggel Neckerrel levélben közölte, hogy el van bocsátva és hogy azonnal távoznia kell az országból. A nemzetgyűlésben attól tartottak, hogy az összevont katonaság segítségével a király ellenük

fog föllépni és újabb Bertalan-éjet emlegettek. Ismételten kérték a királyt a katonaság eltávolítására. Az a tekintély, amely júniusban emelkedett az ezredéves királyi tekintély mellé — a nemzetgyűlés — csak kérni mert a királytól. Cselekvéssel avatkozott be a harmadik hatalom: a párizsi tömeg. A reakciós hírek nyomán a vagyonos polgárság újabb államcsödtől félt, az utca népét szónokok riasztották. Tüntetőik járták be a várost, s a kivonuló lovasságot olyan erővel támadták meg, hogy az a Szajna jobbpartjáról a Champs de Marsra vonúlt július 12-én. A Párizsban állomásozó két ezred francia gárdista a tüntetőkhöz pártolt.

Párizsban a törvényes hatóság tekintélye rég megszűnt, most új hatóság alakult. Párizs ösválasztói a nemzetgyűlési választások alkalmával 407 elektort választottak, ez a 407 elektor jelölte volt ki a város 20 képviselőjét. Az elektorok missziója a választásokkal elvégződött, de azért ők ismételten gyűléseket tartottak. A városi hatóság ezt akadályozni nem mertte. Most az elektorok gyűlése saját kebeléből 13 férfiút jelölt ki avégből, hogy ezek a hatóságnak kisebbségben maradó régi tagjaival együtt vezessék továbbra is a város ügyeit. Ez az „állandó bizottság” elhatározta, hogy megszervezi Párizs védelmére a polgárőrséget. Az év elején a választások céljából 60 körletre (sectio) osztották volt a várost, a 60 körletből egyenként 800 (összesen 48,000) főnyi sereg kiállítását határozták el!

Ennek a seregnek fegyver kellett. A fegyvert ijesztő türelmetlenséggel követelte a vészharanggal összecsődíttet tömeg. Azt hitték, hogy a városházán fognak fegyvert kapni s a régi hatóság feje, Flesselles „prévôt des marchands” nem bírta a tömeget megnyugtatni. A városház pincéjében fegyvert nem találtak. Flesselles tanácsára az arzenálhoz mentek, ahol a városban lévő ka-

tonaság parancsnoka, Besenval, kénytelen volt kiadnia a készletet, mintegy 32,000 puskát, ágyukat és lőszert. Párizs népe most már csaknem akkora fegyveres erő fölött rendelkezett, amekkorával három évvel később Braunschweigi Ferdinánd Franciaország meghódítására készült.

A tömeg felszerelésére a fegyver kevés volt. Flesselles úgy tudta, hogy vannak fegyverek a karthauziak kolostorában. A nép odarohant, de ott fegyvereket nem talált. Flesselles azt hitte, hogy talán a Bastilleben lesz fegyver. A tömeg tehát 1789 július 14-én délelőtt a Bastille elé vonult. Az erősség parancsnoka, de Launay 80 rokkant és 30 svájci katonával rendelkezett s két napi élelmiszerral volt ellátva. Ágyuit a St. Antoine-utcára szegeztette: a vár bejáratára. Félreértés következtében tűzharc kezdődött az őrség és a tömeg között, majd alkudozás alapján de Launay megnyitotta a kapukat. A vár védőinek csak töredékét bírták megmenteni a nép vezérei, a többit lemészárolta a tömeg.

A Bastille elfoglalásakor öt foglyot is kiszabadítottak börtönéből, de az ostrom nem ezek kedvéért történt, sem az önkényuralom szimbolumának megsemmisítése kedvéért. Az eredmény azonban az önkényuralom lehetőségének bukása lett, ennek emlékéül tették nemzeti ünnepükké július 14-ét a franciák.

Versaillesba a rémhír már július 14-én este megérkezett. A reakció hívei ekkor még nem vesztek el minden reményt. Előkelő urak és hölgyek a versaillesi katonaság kedvét keresték ajándékokkal. Azonban a király önként ígerte meg a csapatok eltávolítását. Ez az intézkedés nem nyugtatta meg az udvart. Maga a király éjjel menekülésre gondolt. Artois grófja és vele együtt számos előkelő úr, katonatiszt és püspök valóban el is utazott Németországba. Ez volt az első emigráció.

A tőzsde élénk áremelkedéssel jelezte meglegedését, a nemzetgyűlés küldöttséggel üdvözölte Párizs városát, ahol az elektorok hálából polgármesterré választották a küldöttség vezetőjét, Baillyt. Július 17-én Párizsba látogatott a király, a városházán az elektorok előtt kijelentette, hogy elfogadja a polgárőrség szervezését, helyesli, hogy Bailly lett polgármester és Lafayette a polgárőrség parancsnoka, „de a legjobban azzal mutatgatják meg Önök ragaszkodásukat velem szemben, ha helyreállítják a rendet és a gonosztevőket rendes bíróság elé juttatják”. Bailly kérésére feltűzte a Párizs színeiből (piros-kék) készített kokárdát, aztán a nép határtalan lelkesedésétől kísérvé utazott vissza.

A tömeg ünnepelte a királyt, de közben nemcsak túrte, hanem olvasta is a lámpavas monológját Camille Desmoulinstól. „Naponta élvezem angol, hollandus utazók lelkesedését... egy lámpavas két nap alatt többet művelt, mint az ő összes hőseik két évszázad alatt... Én vagyok a lámpák királynője”.

Az a sok állati kegyetlenkedés, mely a francia forradalmat kíséri 1789-től, valósággal elmebetegségnek tűnik fel a „grande peur” (nagy félelem) tükrében. Július közepétől kezdve az egész országban híre terjed, hogy rablók járnak, égetnek, gyilkolnak, fosztogatnak. Falvak, járások népe kap kaszára-kapára a legképtelenebb hírek nyomán. A félmilliónyinál több lakost számláló Párizsban, melynek polgárai közül valami 40,000 főnyi a polgárőrség, július 27-én megkondítják a vészharangokat, mert „jönnek a rablók”. Kivonul a nemzetőrség a város határába. Rablók helyett nyulakra kezd vadászni, a lövöldözés behallszik a városba, ahol erre még jobban megrémülnek s egész éjjel őrzőjáratokat tartanak fenn.

Távirót, telefont ez a Franciaország nem ismert. A „nagy félelem”, amely számos helyen a nemesek, papok, zsidók, gazdagok elleni dühkitörésben, kastélyok lerombolásában csapódik le, lassú méltósággal halad végig az országon.

A „nagy félelem” borzalmas pusztításairól szóló jelentést aug. 3-án terjesztik a nemzetgyűlés elé. A nemzetgyűlés kiáltványt tervezett a nemzet megnyugtató végett. A kiáltvány szövegének tárgyalása közben — augusztus 4-én — egyik nemes és pap a másik után javasolta egy-egy középkori teher levételét a nép vállairól. Így került törvénykönyvbe az egyenlő adózás, minden franciának hivatalképessége és a bíróság előtti egyenlőség elve, így szűntek meg azok a hűbéri terhek, melyek személyi szolgálatokból állottak, így mondták ki a dologi terhek kötelező megváltását.

Augusztus 4-e ezekkel a határozatokkal jelentőségben július 14-e mellé emelkedik. Hasonló a kettő egymáshoz abban is, hogy csak rombol. Amint július 14-ének népvezérei hiába próbálták menteni a Bastille védőit, úgy aug. 4-ének törvényhozói is hiába mondták ki azt, hogy a régi terheket mindenki viselni köteles addig, amíg a nemzetgyűlés a részletekről határozni fog. Az adóköteles többé nem fizetett, a hűbéri terhek teljesítésére kötelezett nem tett különbséget személyi és dologi teher között és a szolgáltatás megszüntetésével nem várt a nemzetgyűlés további tanácskozásaira.

Július 14-e az önkényuralom bukására, aug. 4-e a hűbéres jogrend bukására vezetett. A hűbériség és az önkényuralom bukása azonban nem egyértelmű a szabadság rendjével és Franciaországban a régi rend bukása után az anarchia lett úrrá.

4. AZ „EMBERI JOGOK”

1789 július elejétől dolgozott az alkotmányozó bizottság Lafayette javaslatán, az emberi jogok megállapításán; augusztus 1-étől 26-áig tárgyalta ezt a nemzetgyűlés. A többség azt vallotta, hogy a törvényalkotásnak legfontosabb föladata a természetes jogok fenntartása, mert ezek régebbiek és magasabban állnak minden társadalmi szervnél. Úgy érezték, hogy új vallást alapítanak az egész világra és örök időkre kiterjedő érvényre.

„Látván, hogy a köz-szerencsétlenségeknek és a kormányok romlottságának egyedüli oka az emberi jogok nem ismerése, elfelejtése és megvetése, — a francia népnek nemzetgyűlésbe összejött képviselői elhatározták, hogy az embernek természetes, elidegeníthetetlen és szent jogait ünnepélyes kiáltványban foglalják össze”.

Ime a forradalmak jellemző optimizmusa: ha összeírják az emberi jogokat, akkor nem lesz többé rossz kormány, nem lesz többé közszerencsétlenség.

Mindenkinek természetes joga van szabadságra, tulajdonra, biztonságra és ellenállásra az elnyomással szemben. Az ember születésétől kezdve szabad, a szabadság jogánál fogva megteheti mindazt, ami mások jogait nem sérti.

„Minden szuverénitás a nemzeté”. „Semmiféle testület, sem egyén nem gyakorolhat közhatalmat, ami nem ettől származik”. Tehát a király is megbizottja a nemzetnek, akár a nemzetgyűlés.

A törvények alkotásában minden polgárnak joga van részt venni személyesen vagy képviselők útján.

Egyenlőségről a bevezetés nem szól, de a részletes szöveg megállapítja, hogy az emberek egyenlőjoguaknak születnek és egyenlő joguak maradnak. „Minden

köz-méltóságra, helyre és alkalmazásba eljuthat bárki erényei és tehetségei szerint”, tehát a királyi vagy nemesi származás nem lesz többé előny. Az emberi jogok megállapításakor a nemzetgyűlés tagjai nem gondoltak arra, hogy ez az elv a köztársasági kormányformát jelenti, aminthogy 1789-ben nem is gondolt köztársaság meg­alapítására senki.

A régi kiváltságok elleni tiltakozás az adó egyenletes elosztásának követelése. Nem terjesztik ki a jogegyenlőséget a magántulajdonra, sőt ellenkezőleg sérthetetlennek és szentnek nyilatkoztatják ki, mégis, ha a közérdek kívánja, előzetes kártérítés ellenében, törvényes úton, szabad elvenni magántulajdonban lévő jószágokat.

A sajtóról kimondta a nemzetgyűlés, hogy visszaélések miatt a bűnösnek felelnie kell. A vallásszabadság helyett a türelmet iktatták a jogok közé. Vallásos megnyilatkozások korlátja a „törvény által megállapított közrend”, ezt „megzavarni” nem szabad. A közrend megzavarásának tilalmát Mirabeau „hamis, veszélyes, türelmetlen elvnek” nevezte, olyannak, amilyennel „a dominikánusok és Torquemada támogatták vérengző tanaikat”, a sajtójogi felelősséget elítélte Robespierre, mert azt „csak a despotizmus találta ki”.

A gyülekezés és egyesülés jogáról megfeledkeznek, a biztonság hangoztatása első sorban a lettres de cachet ellen szóló ítélet.

Mindenütt érvényes, örök törvényeket akarnak alkotni, de a rendi Franciaország megsemmisítése lebeg szemek előtt; emiatt néha kicsinyessé válik törvényük. Ezméik forrása a levegőből is táplálékot kereső elméleti bölcselkedés, emiatt mond törvényük néha többet, mint maguk gondolják.

A forradalom rémségeinek hatása alatt csaknem általánossá lett az a fölfogás, hogy jóra nem vezethetett

az emberi jogok kinyilatkoztatása az emberi kötelességek megállapítása nélkül. Már az alkotmányozó nemzetgyűlésben is voltak, akik kifogásolták, hogy a nemzetet mintegy magaslatra viszik, ahonnan beláthatja jogainak birodalmát és így megnehezítik azt, hogy szűkebb területre szorítsa igényeit. A többség azonban nem ettől félt, hanem attól, hogy a „közrend” hangoztatása veszélybe sodorja a sajtó-, vallás- sőt a politikai szabadságot is.

Az emberi jogok kiáltványát keletkezésekor már nevezgették „nemzeti káténak”, de alkotói megfeledkeztek arról, hogy őket nem bölcsészeti akadémia tagjaiul választotta a nép.

5. A PÁRIZSI NÉP DIKTATURÁJA

Július 14-étől Párizs hosszú ideig döntő szerepet játszik a forradalom történetében. A július 13-i állandó bizottságot július 25-én a Párizs 60 választóköri körletéből választott 180 tagu tanács, „Párizs közönsége képviselőinek gyűlése”, váltotta fel. Amint törvénytelen volt az „állandó bizottság” megalakulása, úgy törvénytelen volt ez is, de a nemzetgyűlés nem szólalt föl ellene; Párizs ment tovább a maga útján. Mintha nem is lett volna nemzetgyűlés, a város 300 tagu bizottságot választott szeptember 18-án avégből, hogy alkotmányt készítsen Párizs városa részére. A 180 tagu tanács hiába intette nyugalomra a lakosságot, a 60 körlet mindenike önálló üléseket tartott, bizottságokat küldött ki saját nemzetőr-zászlóaljának, saját piaci rendjének felügyeletére; rendőri bizottságaik a feljelentések alapján nyomozásokat végeztek, letartóztattak egyeseket. Követelték a körletek, hogy a városházán alkotott rendeletek csak a körletek jóváhagyása után váljanak kötelezőkké.

Az anarchiát fokozta a nyomor. A termés gyöngesége miatt az élelmiszer-árak emelkedtek, a gazdagok menekülése megindult július 14-én és a fényüzési ipar, Párizsnak már akkor egyik fő iparága, rendelések nélkül maradt. A város által fenntartott szükségmunkahelyeken (ateliers de charité) augusztusban már 22.000 embert foglalkoztattak napi 1 frank munkabérrel.

A nép izgalmát állandóan fokozta a sajtó. Marat lapja, az *Ami du peuple*, mellyel versenyeztek Camille Desmoulins röpiratai és más lapok a nép ellenségeinek nevezték a nagy urakat, a papokat és a gazdagokat. Dühöngtek az udvar, különösen a királyné ellen. Kitűnő alkalom volt az izgatásra a nemzetgyűlés vitája a király vétőjogáról.

A nemzetgyűlésben a baloldaliak, az u. n. „hazafiak” azt hirdették, hogy az „emberi jogok” nem szorulnak szentesítésre, sőt az augusztus 4-i határozatok sem. Ami még ennél is több, fölöslegesnek itélték a szentesítést az első nemzetgyűlés egész munkájával szemben: ez csak alkotmányt fog adni az országnak, majd a következő nemzetgyűlések fognak olyan törvényeket alkotni, amelyek szentesítésre szorulnak.

Ez a gondolkozás egyik példája a szellemnek, amely sok tekintetben uralkodott a nemzetgyűlésen és számos esetben keservesen bosszúlta meg magát. Hogyan képzelhető az, hogy az alkotmányadás hosszú ideje alatt szüneteljen minden más törvényhozás?

Szeptemberben került tárgyalásra a szentesítés ügye a király, illetve minisztériuma és a nemzetgyűlés között. Ekkor ütközött ki a nemzetgyűlés egy másik elméleti vesszőparipájának első szomorú következménye. Montesquieu a *Törvények szelleme* c. művében az angol alkotmányról azt állította, hogy abban el van különítve a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalom.

A nemzetgyűlés tagjai még kevésbé látták, hogy az angol alkotmányban a törvényhozó- és végrehajtó-hatalom között olyan a viszony, mint valamely párt és ugyanazon párt bizottsága között. A nemzetgyűlés fölfogása szerint „alkotmányos” államban elképzelhető olyan kormány, amely a törvényhozás munkájában részt nem vesz és végrehajtani kénytelen esetleg olyan törvényeket, amelyek meggyőződésével ellenkeznek. Az ilyen kormányzás természetes, hogy kijátszani igyekszik a törvényhozás szándékait. És a minisztérium, még a hazafiak körében sokáig népszerű Necker is valóban csak fenntartásokkal és módosításokkal akarta elfogadni a nemzetgyűlés határozatait.

A szentesítés ügyében Necker tárgyalta a nemzetgyűléssel. Abban állapodtak meg, hogy a király szentesíteni fogja az augusztus 4-i határozatokat, ennek fejében a nemzetgyűlés megszavazza azt, hogy a vétó érvényes legyen két nemzetgyűlés tartamára.

Egyik fél sem nyugodott meg az egyezségben. Még a föltételes vétó megszavazása előtt megízente Neckernek Barnave, hogy remélik, a király nem fog élni vétójogával ennek az első nemzetgyűlésnek munkájával szemben, a király pedig az augusztus 4-i határozatok szentesítése helyett azok módosítására hívta fel a nemzetgyűlést.

A módosító javaslat a halasztást célozta. A király saját helyzetének erősítése végett szeptember közepén Douaiból a flandriai ezredet Versaillesbe rendelte.

Az újabb csapatösszevonás hírére Párizsban a lapok féktelen izgatást kezdtek, a körletek állandó üléseket tartottak. 4-én, vasárnap, a Palais Royalban az asszonyok készültek felvonulásra Versaillesba: kenyeret akarnak kérni, arról beszélnek, hogy a királyt családotól Párizsba kell hozni, akkor bizonyára nem lesz

kenyérhiány. 5-én asszonytömeg verődik össze, köztük legtöbb a csarnokbeli, de lehet látni soraikban minden rangút. Mintegy 6000 nő indul meg Versaillesba, férfiak is csatlakoznak hozzájuk.

A nemzetőrség is Versaillesba akar menni, mert „a király mindnyájunkat megcsal”. Lafayette tartóztatja őket, pedig a kiáltások már a lámpavasat emlegetik, végre délután 4-kor megindul ő is 15.000 nemzetőrrel és másik 15.000-nyi puskás-lándzsás tömeggel.

Versaillesban a király kelletlen alkudozást folytatott 5-én is a nemzetgyűléssel: az emberi jogok szentesítését akkorra kívánta halasztani, mikor az egész alkotmány készen lesz.

Három erő jelentkezik most Versaillesban: a király, aki a nemzetgyűléssel szemben meg akarja tartani hatalmának foszlányait; a nemzetgyűlés, mely alkotmányt akar adni az országnak és a párizsi tömeg, amely kenyeret követel és követeli a flandriai ezred eltávolítását. A csőcselék egy része bevonul a nemzetgyűlés termébe, ott Maillard, július 14-ének egyik vezére szónokol helyettük. A nemzetgyűlés a tömeg követeléseire csatlolva saját kívánságát: az eddig alkotott törvények szentesítését.

A király az asszonyok küldöttségének megígéri, hogy gondoskodni fog Párizs élelmezéséről, a nemzetgyűlésnek megígéri a szentesítést fenntartás nélkül, aztán sírva fakad.

Éjfél tájban érkezett Lafayette serege. Reggel hatkor a tömeg egy része megrohanja a királyi palotát. Néhány utbanálló testőrt lemészárolnak, Mária Antoinette csak egy testőr önfeláldozása árán és egyik hölgyének ügyessége révén menekülhet a király lakosztályába.

Ekkor párizsi nemzetőrök érkeznek: „Urak, le a fegyverrel, legyünk testvérek!” Királyi testőrök és párizsi nemzetőrök összeölelkeznek, a királyi testőrök mutatkoznak az ablakokban: „éljen a nemzet, éljen a király”, kiáltják, a tömeg válaszol: „éljenek a testőrök”. Majd megjelenik a király a trónörökösssel: „éljen a király”. Megjelenik Mária Antoinette, őt ellenségesen fogadják, de mikor Lafayette kezét csókol neki, akkor a tömeg megéljenzi őt is Lafayette-vel együtt! Olyan ez a tömeg, mint a rossz gyerek. — Sír dühében, ha nem teljesítik kívánságait. De minden siker új szeszélyre bátorítja . . .

A tömeg előtt ismételten megjelenik a király, beszél, végül megigéri, hogy Párizsba megy.

És délben egy órakor megindul a menet: elől nemzetőrök, soknak lándzsája hegyére szúrva kenyér, utánuk kenyeres és lisztes szekerek, ezek körül a ‚csarnok hölgyei’, aztán a királyi testőrök — lovaikon — és az ágyúcsöveken átvett lábakkal háromszinű kokárdás nők, sok zöld ág szalagokkal díszítve. Királyi testőrök párizsi nemzetőrök sapkáival: háromszinű kokárdával, aztán a flandriai ezred, svájci testőrök. Kocsikban jön a királyi család, a nemzetgyűlés tagjaiból egy csoport, végül a párizsi nemzetőrség tömege. Esőben-sárban, örömsortüzek között érkezik a menet Párizsba, ahol Bailly fogadja a királyt a községtanács tagjaival. „Mindig szívesen és bizalommal jövök kedves Párizs városom lakósaik közé”, válaszolja a király. 1789 október 6-án a király ellenállását Versaillesban is legyőzte Párizs fölkelése, — vajjon mit remélhet ő a győztes Párizs város közepében? És lesz-e függetlensége az egész országot képviselő nemzetgyűlésnek a neki most már másodízben támaszul szolgáló párizsi nép körében?

6. AZ 1791-I ALKOTMÁNY

XVI. Lajos kénytelen volt megnyugodni abban, hogy a rendi gyűlés nemzetgyűléssé alakuljon és a megrendült pénzügyek szanálása helyett alkotmány kidolgozásába kezdjen. Kénytelen volt visszavonni Necker csúfos elbocsátását. Okt. 6-án, öt hónappal az általános rendi gyűlés összejövele után, ő maga a nemzetgyűléssel együtt a forrongó Párizs foglyává lett. Annyi hatalma maradt még, hogy önmagának árthatott: vétőjával csóvát dobhatott a népdüh puszkaporos hordójába. Másfél évig mégis viszonylagos nyugalomban dolgozott a nemzetgyűlés az új alkotmányon.

Az új alkotmány megvalósította a polgári egyenlőséget: a nemesi címeket eltörölte, megadta a hivatalképeséget a protestánsoknak, akik 1787 óta törvényes házasságot is köthettek, sőt azt is elrendelte a nemzetgyűlés, hogy a XIV. Lajos idejében elkobzott javaikat visszaadják nekik, ha még az állam birtokában vannak. A zsidók közül polgárjogot először a délfranciaországiak kaptak, közvetlenül az alkotmányozó gyűlés föloszlása előtt kiterjesztették az északiakra is. Erős áramlat volt a nyugatindiai gyarmatokon élő néger rabszolgák föl szabadítása mellett is, de ezzel szemben győzött az ültetvényesek és a marseillei kereskedők érdeke.

Az egyéni szabadságot védte az esküdtszék és a szóbeli eljárás életbeléptetése; az 1791 szept. 25-én megszavazott büntető törvénykönyv vetett véget a büntetések aránytalanságának és a kínvallatásnak.

A sajtó szabad volt, 1789 eleje óta a legféltelenebb izgatókat sem háborította senki. Robespierre természetesen tartotta azt, hogy a sajtó bizonyítás és felelősség nélkül gyanúsíthassa a köztisztviselőket, mert „a nemzet érdekét az egyén érdeke fölé kell helyezni”. 1791 aug.

23-án mégis kimondotta a nemzetgyűlés, hogy a sajtó szabad ugyan, de a magánbecsület vagy köztisztviselői tisztesség rágalmazóit a sértettek panaszára meg kell büntetni.

A gyülekezés jogát elismerte a nemzetgyűlés, de az egyesülést korlátozta: föloszlatta a céheket, a munkások egyleteit, számos kongregációt, mindezt azért, mert veszélyesnek ismerte fel az egyleteket a jakobinusok példájából.

A választójog a vagyonosoknak kedvezett. Három csoportba osztották a polgárságot: 1. passzív polgárok, akik élvezik a jogegyenlőség és szabadság áldásait, de szavazati jogot nem kapnak; 2. ősválasztó, aki legalább három napszám bérének megfelelő adót fizet; 3. elektor lehet az, aki 10 napszámnak megfelelő adót fizet. Ezek szerint a 26 milliónyi lakosságból a számbajöhető férfi-népesség egyharmada volt passzív (szolgák, ipari és mezőgazdasági munkások), kétharmad része aktív polgár; az elektorságra jogosultak száma eredetileg alig volt 50.000, de mikor a közvetett adókat az egyenes adókhoz számították, akkor ez az aránytalanság csökkent.

A törvényhozás és a hadüzenet joga az egykamarás nemzetgyűléseké, a királynak négy évre korlátolt vétőjoga maradt. A végrehajtó hatalmat a királyra ruházták és annyira elválasztották a nemzetgyűléstől, hogy nemzetgyűlési tag még miniszter sem lehetett. Nemcsak elválasztották, hanem lehetőség szerint gyöngítették is a végrehajtó hatalmat: a közigazgatás, az igazságszolgáltatás szervei mind választott férfiakból állottak, bennük még csak képviselője sem volt a középponti kormánynak. Nem is engedelmeskedtek ezek a miniszteri rendeleteknek, sőt még a nemzetgyűlésnek sem mindig. Önkormányzatot nyert minden község: 44.000 önkormányzat keletkezett az országban egyik napról a má-

sikra. Önkormányzati testületeket szerveztek minden járásban, minden département-ban. A célszerűség figyelembe vételével osztották 83 départementra az országot, a départementok határain azonban felismerhetők a régi tartományok: Provence, Bretagne régi határai egybeesnek 3, illetve 5 département külső határaival.

Alig változtattak a katonai szervezeten. Megmaradt a toborzás, a nyolc évi szolgálati idő, de eltörölték a rangvásárlást és a nemesség kizárólagos előjogát a tisztí állásokra. A király mellé a király költségére 1800 főből álló „alkotmányos testőrséget” rendeltek. A nemzetőrséget aktív polgárokból toborozták, de benne maradhattak azok a passzív polgárok, akik már benne voltak. A nemzetőrség maga választotta tisztjeit. Ezeket a vonalbeli tisztek természetesen lenézték, viszont az arisztokrata tiszteket gyanús szemmel nézte saját demokrata legénységük.

Bármennyire is szeretett volna az első nemzetgyűlés megmaradni az alkotmányadás felhőiben, a pénzügyek romlása hétköznapi föladatakra is kényszerítette. A forradalom kitörésekor az államadósság meghaladta a két milliárdot, hozzájött ehhez az az 1340 millió, amelyet tisztviselőknek kellett visszafizetni a vásárolt állásokért, melyeket a forradalom eltörölt. Félmilliárdnál többre rúgott a függő adósság, másfélszáz millióra a lefoglalt egyházi birtokok terhe, a folyó kiadásokban új teherként jelentkezett a papok fizetése.

Normális viszonyok közt a pénzügyi kérdés megoldására nagy segítség lett volna az, hogy a hűbéri terhek elengedésével a nemzetgyűlés mintegy évi 200 millióval csökkentette a köznép terhét és új adóforrás nyílt az eddig kiváltságos osztályok megadóztatásában. Csak-hogy a nemzetgyűlés a fiziokraták tanát követve (min-

den gazdagságnak alapja a föld, tehát csak a földet kell megadóztatni), eltörölte a közvetett adókat, a nép pedig az egyenes adókat sem fizette. A lefoglalt egyházi javak lekötésével ekkor bocsátották ki az első papirpénzt: az assignatákat. Az assignaták értéke csakhamar csökkenni kezdett és így a késedelmes fizetők árfolyamnyereséghez jutottak, az állam egyre több assignata kibocsátására kényszerült.

A forradalmi láz újabb emelkedésének magvát az egyházi reformmal vetették el. Amint a király eltörölte volt a jezsuita rendet Franciaországban, úgy a nemzetgyűlés egész sor férfi- és női-rend megszüntetését határozta el 1790 febr. 13-án.

A nemzetgyűlés nyugdíjat állapított meg a szerzeteseknek és fizetést a világi papság részére. A francia katolikus egyház funkcionáriusai mintegy állami tisztviselőkké váltak: az állam fizette őket abból az adóból, amelyet a katolikusokon kívül protestánsok és zsidók is fizettek, a nép választotta őket, még a püspököket is s a választásra jogosultak sorában a nemzetgyűlés tudatosan meghagyta a protestánsokat és zsidókat.

Az egyházi reform nem elégíthetett ki mindenkit. A protestánsok és zsidók csak türelmet nyertek, szabadságot törvény szerint nem, az ő lelkipásztoraikról az állam nem gondoskodott. A katolikus egyház dogmáit nem támadta meg a nemzetgyűlés, de az egyházi fegyelembe olyan merész kézzel avatkozott be, hogy intézkedései az első pillanattól kezdve ellenmondásra találtak számos püspök és pap részéről. Az ebből keletkezett vihar teljes erejű kitorését az alkotmányozó gyűlés nem érte meg, mert 1791 szeptemberében feloszlott, miután tagjait eltiltotta attól, hogy a következő nemzetgyűlésbe, a törvényhozó testületbe megválasztassák magukat.

7. KIRÁLY ÉS ALKOTMÁNY

Az egyház polgári alkotmányáról szóló törvény 1790 nyarán készült el. A király hosszas lelki tusa után 1790 aug. 24-én szentesítette a törvényt.

Következett a végrehajtás.

130 püspöknek kellett volna lemondania, hogy az új alkotmány értelmében a nép megválasszon 83 új püspököt. Az összes papságnak föl kellett esküdni „a nemzet, a törvény és a király” hűségére. A püspökök azonban nem mondtak le, a papok nagy része pedig húzódozott az eskü letételétől, sőt izgatást kezdett az alkotmányos uralom legérzékenyebb pontja: az adófizetés ellen.

Szerte az országban számtalan pap volt híve a reformoknak, az alsó papságnak több mint fele le is tette az esküt, de püspök csak hét, köztük Talleyrand. Most ez a hét püspök lett volna hivatva az újan választott püspökök felszentelésére, de az esküt tett püspökök közül többen megtagadták ezt a szolgálatot. Talleyrand szentelt föl néhány új püspököt, majd Gobel, aki alig két hónap leforgása alatt 36 püspököt avatott. Az esküt nem tett papokat a nemzetgyűlés kitiltotta a templomokból, mire ezek magánhelyeken kezdtek misét mondani. A pápa 1791 március és április hónapban elítélte az egyház polgári alkotmányát, sőt állást foglalt az emberi jogok pontjai ellen is. Az ellenállás erősbödött. Párizs községtanácsa azt ajánlotta, hogy az esküt nem tett papoknak legyen szabad misét mondaniok magánkölségen berendezett templomokban. A nemzetgyűlés hallani sem akart erről, sem arról, hogy az esküt nem tett papok összeadhassák a jegyespárokat. Az esküt nem tett papság híveinek helyzete emlékeztetett a protestánsok 1787 előtti helyzetére.

A király 1791 virágvasárnapján misét hallgatott; egyik testőre feljelentette a cordelier klubban, amely falragaszon hirdette, hogy „az állam első tisztviselője” lázadásra bátorít az alkotmány ellen, melyre esküt tett.

Másnap, április 18-án a király családjával együtt nyaralásra St. Cloudba indult. Nagy tömeg gyűlt a Tuileriák elé és megakadályozta az elutazást Lafayette és Bailly közbeavatkozása dacára.

19-én a király a nemzetgyűlés előtt tiltakozott ez ellen s újra megesküdött, hogy megtartja az alkotmányt. Ezt az esküt az alkotmány hívei megint lelkesedéssel fogadták, de Marat óvatosságra intette a népet lapjában a „hipokrita uralkodóval szemben, aki föllázadt a nemzet ellen”.

Lajosnak gondoskodnia kellett saját életbiztonságáról. A királynak támaszul ajánlkozott Mirabeau. Lajos nem szívesen hajlott az ő tanácsai felé; bizalmatlanná tehette Mirabeau züllött magánélete és politikai multja. Végül mégis szolgálatába fogadta, a régi rendszerben is ritka magas fizetéssel. Mirabeau kétszínű politikát folytatott kényszerüsből: ha bevallja, hogy a király szolgálatába állott, azonnal elveszti minden befolyását a nemzetgyűlésben.

A király tehát más eszközökkel is próbálkozott. 1790 áprilisában azt tervezte, hogy a nemzetgyűlés tagjait visszahivatja a választókkal. A nemzetgyűlés erre bosszúból kiadatta a Livre rouge-t, amelyben a királyi penziók részletezve voltak. Ez megdöbbenő adatokkal bizonyította azt, hogy az abszolút uralom egészen érdemtelenségekre roppant összegeket pazarolt. A nemzetgyűlésnek sikerült a királyt kompromittálnia, a királynak pedig nem sikerült a nemzetgyűlési tagokat visszahivatnia.

Lajos abszolút monarchiában nőtt fel, alkotmány iránt érzéke alig lehetett, de még alkotmányos érzületű

uralkodót is zavarba hozott volna a nemzetgyűlés viselkedése. A nemzetgyűlés el akarta választani tökéletesen a végrehajtó hatalmat a törvényhozóitól, a királyt mégis kényszerítette néhány miniszter elbocsátására, sőt bizottságai útján a miniszterek munkájába avatkozott. A miniszterek hatalmát szinte semmivé tette a közigazgatási hatóságok teljes függetlensége, a kormányszatnak abban az ágában pedig, amelynek rendbehozatala végett összehívta az általános rendi gyűlést a király, a pénzügyekben, ijesztő rombolás ment végbe. A közvetett adók elengedése, a többi adók fizetésével szemben az alattvalók passzív ellenállása és ennek következtében az assignaták kibocsátása rosszabb helyzetbe sodorta az államot, mint amilyenben volt bármikor azelőtt.

A királyt környezete ismételten unszolta a szökésre, a hatalmak közül Svédország királya külön megbízottat küldött a szökés előmozdítására Axel Fersen gróf személyében. Annyian tudtak a szökési tervekről, hogy a párizsi lapok állandóan írtak róluk, sokan taian épen emiatt nem vették komolyan. A szökésnek 1789 július 14-e óta annyiszor ismétlődött terve 1791 június 20-án vált valóra. Párizsból kijutni sikerült a királyi családnak, de St. Ménehouldban a királyt fölismerte Drouet postamester és előrelovagolva Varennesben föltartóztatta a kocsit. Bouillé tábornok, Metz parancsnoka, kisebb lovascsapatokat küldött előre a király fogadására, de a menekülők kocsijának késedelme miatt a csapatok elvonultak. Mikor Bouillé maga nem nagyon megbízható lovasaival Varennes felé közeledett, fegyveres tömegekre bukkant és jobbnak látta visszavonulni.

Rendkívül érdekes következménye lett a király szökésének. Június 21-én Párizsban királyságellenes tüntetések voltak, sok helyt leverték a „királyi” jelzőket a föliratokról, leverték a királyi címereket. A nemzet-

gyűlés megdöbbsent: még alig bírták elképzelni, hogy Franciaország más is lehet, mint királyság, az alkotmánynak szinte bálványimádásszerű tisztelete tanácsatlanná tette őket. Egy szóval sem említették, hogy a király megszökött, „megtévesztéséről” beszéltek.

A szökés nyomán föllángolt köztársasági propagandának véletlenek sorozata vetett véget. A nemzetgyűlés néhány törvényben megerősítette a végrehajtó hatalmat, a királynak visszaadta a hadüzenet és békekötés jogát, a minisztereknek megengedte, hogy részt vegyenek a nemzetgyűlés tanácskozásain.

Az arisztokráciát mindez nem nyugtatta meg: Varennes után az emigráció láza újult erővel hajtotta őket, most már nem Szárdinia, hanem Németország felé, ahol Koblenzben egész sereget alkottak.

8. A BELSŐ KÜZDELEM HATALMI TÉNYEZŐI

Franciaországban önmagát egyedül jogszerű hatalomnak tekintette a király. A másik tényező, amely egyedül jogszerűnek tartotta önmagát, a nemzetgyűlés. A nemzetgyűlés ugyanolyan, szinte vallásosnak mondható tisztelet tárgya volt, mint a király, de éppúgy kénytelen volt engedni Párizs és a vidék dühének, mint a király.

Félelmes hatalmat jelentett a jobbmódú polgárságból toborzott nemzetőrség. Gyakorlatlan, fegyelmezetlen tömegeből állott, tisztjei kiképzetlenek, de vele szemben fegyveres erő nem állott: a katonaság érzelmileg mindenfelé a forradalom híve lett.

Minden helység nemzetőrsége önálló volt. A szorosabb kapocs óhajára vall az, hogy már 1789 végétől szövetkezési ünnepeket (fédération) rendeztek egy-egy vidék nemzetőrei. November 19-én a Dauphinéban, — több más után 1790 május 30-án Lyonban

volt ilyen federációs ünnepély, — amelyen 50.000-nyi nemzetőr jelent meg az egész országból 500.000 nemzetőr képviselőjében. A legnagyobb federációs ünnepet Párizsban rendezték 1790 július 14-én.

Reggel héttől délután háromig özönlött a nép a Champs de Marsra, 400 fehér ruhás gyermek segédletével mondott misét Talleyrand, 300.000-nyi tömeg jelenlétében. Azután a nemzetőrök nevében hűséget esküszik Lafayette a nemzetnek, törvénynek és királynak. Leteszi az esküt a király is. Király és nemzet egyéforrottanak látszik . . . tizenegy hónappal Varennes előtt.

Ez a nemzetőrség nem a király hadserege volt. Ennek tagjai tartóztatták föl a király nőtestvéreit útjukban, ennek a nemzetőrségnek csapatai riasztották vissza Bouillet varennesi útjától. De a nemzetgyűlés sem használhatta ki a nemzetőrségben rejlő erőt: az 1792-i háború előestéjén a több milliónyi nemzetőrből a haza hívására mintegy 35.000-nyi önkéntes jelentkezik a szükséges 100.000 helyett.

Központi vezetése nincs a másik elismert forradalmi hatalomnak sem, a szintén kizárólag jómódú polgárokból álló önkormányzati hatóságnak. Ennek hatalmat minden egyes községben népszerűsége ad, de sok helyt gyengíti a nemzetőrség vetélkedése. Ilyen helyeken legjobb szándékkal sem bírná végrehajtani a kormány rendeleteit, legtöbb községben, városban nem is akarja, szövetségesével, a nemzetőrséggel együtt inkább ellenséget lát a központi kormányban.

Nagy hatalom a sajtó is, amelynek csak egy a korlátja: saját drágasága.

Csaknem mindazt, ami Franciaországban tényleges erő volt és nem csillogó tekintély, egyesítette kebelében két év leforgása alatt a jakobinus klub.

1789 júniusában Versaillesban az Amaury-kávéház-

ban jöttek össze Bretagne harmadik rendjének és alsó papságának képviselői, akik ott megalapították a breton klubot. Mások is csatlakoztak hozzájuk, mint Siéyès, Mirabeau, Bailly és az akkor még jelentéktelen Robespierre. Mikor a nemzetgyűlés Párizsba költözött, a klubba olyanokat is felvettek, akik nem voltak tagjai a nemzetgyűlésnek, de mindezek a jómódú polgársághoz tartoztak: az évi tagdíj 24 livresre rúgott. Hetenként többször is tartottak üléseket a jakobinusok elhagyott kolostorában, amelyről jakobinusoknak nevezték őket is. Megtárgyalták a nemzetgyűlés előtt fekvő javaslatokat. A klub tagjainak tekintélye nagy fontosságúvá tette ezeket a tárgyalásokat, amelyeknek eredményei döntő súllyal hatottak a nemzetgyűlés határozataira. 1789 végén Lilleben, 1790 elején Marseilleben, Lyonban és sok más nagy városban fiók-jakobinus klubok keletkeztek, amelyek levelezés útján állandó összeköttetésben állottak a párizsi anyaklubbal. 1790 közepén már 150 fiókja volt a klubnak az ország minden részében; ez a szám 1791 közepére 400-on felül emelkedik és a király szökése után az ezret fogja megközelíteni.

A klubban a régi rendszer idején elterjedt szabadkőműves páholyoknak sok tagja volt. Fontosabb volt ennél az, hogy ezek a tagok sok helyt benn ültek az önkormányzati testületekben és benn voltak a nemzetőrségben is.

Ime egy szervezet, amely irányítást a párizsi központból kap s amely az egész országot behálózza. Ime egy szervezet, amely meg tudja mozgatni mindazt, ami a nagy káoszban erőt képvisel. A régi rendszer nem ismerte az egyesülésben rejlő erőt, senki sem tudta, maguk a jakobinusok sem, hogy milyen borzalmas erőt jelent ez a klub.

Kluboknak feleltek meg azok az összejövetelek is,

amelyeket választói körletenként tartottak Párizsban. Egyik klubot cordelier-nek nevezték, mert Párizsban a cordelier szerzetesek templomában, a mai Odéon-színház közelében ülésezett. Híresebb tagjai Camille Desmou-lins, Marat, Hébert, elnökük Danton. Tagjaik egy része a jakobinusokhoz is beiratkozott, legtöbbjük ezt nem tehette szegénysége miatt. A jakobinusok fiók-jukul ismertek el néhány Cordelier-fiókot, szövetséges-nek tekintették a többit, egyébként távol tartották maguktól ezt a klubot, melynek tagjai a régi társadalmi konvencióval szakítva tegeződtek, mint testvérek.

A jakobinusok uralmát egy veszély fenyegette csak, — saját pártoskodásuk. Legélesebben ez a király szö-kése után nyilatkozott meg; a mérsékelték csoportja ki-lépett a klubból és a feuillants-klubot alapította meg. A fiókok túlnyomó része azonban hű maradt az anya-klubhoz, sőt éppen ekkor keletkezett az a félezer új fiók, amellyel az ezerhez közeledett a fiókok száma.

III. A TÖRVÉNYHOZÓ NEMZETGYŰLÉS ÉS A KONVENT

1. A KIRÁLYSÁG BUKÁSA

A törvényhozó nemzetgyűlés 1791 október 1-én ült össze. 745 tagja közt alig volt nagynevű ember: ezeket beválasztották az általános rendi gyűlésbe, tehát nem választhatták be a törvényhozó gyűlésbe. A választá-soknál érvényesült a jakobinusok befolyása. A jobb-oldal (feuillants) mintegy harmada volt a nemzetgyű-lésnek (264 tag), a középpárt (centre) a jakobinusokhoz hajlott, kimondottan jakobinus mintegy másfélszáz tag volt. Ezek a magasabban levő padokra ültek, innen vették nevüket: montagne (hegy). Vezéreik Brissot,

Condorcet, a bölcseleők voltak és néhány Gironde-vidéki szónok, akikről későbbi történetírók nevezték őket girondistáknak. Közéjük tartozott Dumouriez tábornok és Roland, akit szép ifjú felesége vitt a szélsőségek felé.

A francia külpolitika alapelve, az alkotmányozó gyűlés fellengő idealizmusa szerint, a hódítások elítélése. Ezt az alapelvet tiszteletben tartotta a törvényhozó nemzetgyűlés is addig, amíg megszegésére alkalom nem nyílt.

A pápák „babiloni fogsága” óta pápai birtok volt Avignon és környéke. Ennek a vidéknek színfrancia lakossága a forradalom kitörése után többségében a forradalom híve lett, követelte a Franciaországhoz való csatlakozást. Az annexio igazolására Robespierre és Petion fölhozta a nép kívánságát, Franciaország területének egységesítését, Franciaország régi jogát: a forradalom vezetői magukévá tették a dinasztikus háborúk diplomáciájának alapelveit, megtoldva a nép óhajának új jelszavával.

A jogforrás megvolt a következő háborúkra, nem hiányzott az önbizalom sem hozzá. Meg voltak győződve a törvényhozó nemzetgyűlés tagjai, hogy Franciaország ellen eredménnyel nem lehet alkalmazni azokat az elveket, amelyekkel ők Avignon annexióját indokolták. Bízta a diplomáciai helyzetben; még a széleslátókörű Mirabeau is azt hitte, hogy Anglia rokonszenvezik a francia forradalommal és háború esetén Franciaország mellé áll. Mások azt remélték, hogy a három alkotmányos nagyhatalom: az Unió, Anglia és Franciaország támogatni fogja egymást; Brissot Poroszországban bízott.

A király saját hatalmának helyreállítását remélte a háborús bonyodalomtól. Háborús ürüggyel a nemzetgyűlés szolgált. Követelte a királytól, hogy fenyítse meg a kölni választót, aki megtűri a francia emigránsok

gyülekezését Koblenzben, közel a francia határhoz. Lajos nem kerülte meg a diplomáciai formásokat, fölszólításának azonban nem az lett az eredménye, amit ő maga is remélt, hanem az, hogy a kölni választófejedelem feloszlatta a koblenzi tábornot.

Közben arról értesült a nemzetgyűlés, hogy Lipót császár parancsot adott csapatainak a trieri érsek megsegítésére, francia háború esetén. Lipóttól nyilatkozatot követeltek arra, hogy ő a francia nemzet szuverénitása ellen irányuló mindennemű szövetségről és szerződésről lemond (1792. jan. 25.). Amilyen kihívóan viselkedett a nemzetgyűlés, olyan tapintatlan választ kapott. Ez kihívónak mondja a jakobinusok viselkedését, őket magukat veszélyes szektának és a francia király ellenségeinek nevezi. Lipót halála után Ferenc követelte Franciaországtól Elzászban, a német fejedelmek magánbirtokein, a hűbéri jogok helyreállítását és követelte Avignont a pápák részére. Dumouriez fölolvastatta a diplomáciai levelezést a nemzetgyűlésben, azután a király javaslatára a nemzetgyűlés hadat üzent „a magyar és cseh királynak” április 20-án.

Még a hadüzenet előtt, április 2-án megkezdtek az ellenségeskedést a francia csapatok a belga határon; támadó oszlopaik azonban az ellenség láttára felbomolva megszaladtak. Saját gyávaságuk helyett vezéreik árusálásról kiabáltak, ezek egyikét, Dillon tábornokot meggyilkolták.

A girondiak kényes helyzetbe kerültek. Éppen április elején ünnepelte Párizs a sajtó izgatásaira szabadon bocsátott nancyi lázadókat, ekkor lett népszerűvé a gályarabok vörös sapkája, amely ezóta jelvénye a jakobinusoknak és most a hadseregben a fegyelmet kellett helyreállítani. A girondiak vállalták a népszerűtlen feladatot, de egyúttal forradalmiságukról is tanúsá-

got akartak tenni. A király alkotmányos testőrségének és a vagyonos polgárokból toborzott párizsi nemzetőrségnek ellensúlyozására Párizs mellett táborot akartak szervezni 20.000 ember részére, egy másik törvényben az esküt nem tevő papok deportálását akarták elrendelni. A király azonban ezeket a törvényeket nem szentesítette, elbocsátotta a vele szemben ellenséges Roland-t, nem engedett a királyhű Dumouriez kérésére sem, mire Dumouriez lemondott. Ellenállását nem törte meg a párisi csőcselék június 20-i tüntetése sem.

Július elején újabb vész hírek érkeztek a határról, a nemzetgyűlésben a girondi Vergniaud éles beszédet mond a tétlen, sőt áruló király ellen, javasolja, hogy nyilatkoztassák ki, hogy „veszélyben a haza”. A nemzetgyűlés csak július 11-én mondja ki ezt a határozatot, a kihirdetés késik, mert a király megint halasztgatja a szentesítést, július 22-én végre megtörténik az is.

Az 1789-i „nagy félelemtől” a király kivégzéséig, semmi ügy át nem hatotta a francia nemzetet, mint ez a hír: veszélyben a haza!

Már előbb megindultak az önkéntes csapatok Párizs felé, most magában Párizsban 4000 ember jelentkezett harcra. Július 30-án Párizsba érkezik a 600 önkéntesből álló marseillei zászlóalj. Ez az a zászlóalj, amelyet Rouget de l'Isle vérforraló dalának hangjaival hívtak zászlók alá és amely ezt a dalt Marseilletől Párizsig egy hónapon át tartó menetelés közben szerte Franciaországban megtanította.

Augusztus 1-én vált ismeretessé Párizsban az egyesült porosz-osztrák hadsereg fővezérének, a braunschweigi hercegnek kiáltványa, amelyben Párizs városát teljes lerombolással fenyegeti, ha a királyt bántalmazni merik.

Augusztus 5-ére fölkelést terveznek a körletek, de

Petion javaslatára elhalasztják 9-ére, a nemzetgyűlésnek bejelentik, hogy addig haladékot adnak. Ha augusztus 9-én estig Lafayettet a nemzetgyűlés el nem mozdítja, akkor megindulnak a körletek. És aug. 9-én este 7-kor a nemzetgyűlés ülését bezárják a nép követeléseinek teljesítése nélkül. 8-kor megszólalnak a vészharangok. A városházán összejönnek a körletek megbízottjai, de a törvényes hatóságot csak másnap, 10-én reggel merik felfüggeszteni, amikorára már Párizs megmozdult.

Készült a fölkelésre a király környezete is. Összevonták a közelben állomásozó svájci testőröket, de ezek a nemességből toborzott testőrökkel együtt is csak mintegy 1500 főnyi föltétlenül megbízható csapatot alkotnak. Környezetének tanácsára a király a támadás előtt a nemzetgyűlés termébe menekült. A tömeg először megkísérelte a Tuileriák védőinek elcsábítását, ebből harc keletkezett, amelyben pár óra alatt elvérzett a lőszerhiányban szenvedő testőrség. A harcból menekült néhány száz főnyi csapat a tömeg dühének esett áldozatul.

A nemzetgyűlés „felfüggesztette” a királyt, akit a párizsi község tanács követelésére családjával együtt a Templeba zártak. Párizs megint legyőzte a királyt és a nemzetgyűlésre is rákényszerítette akaratát: a királyság megbuktatását.

2. A KÖZTÁRSASÁG

A törvényhozó nemzetgyűlés aug. 10-én ideiglenes végrehajtó tanácsot választott, a később oly nagy hírre szert tett jóléti bizottság elődjeként. Változtatott az alkotmányon is annyiban, hogy megadta a választói jogot minden francia polgárnak a szolgák kivételével. A forradalmi törvényhozás útján tovább haladtak a következő

napokon. Eltörölték a feudális jogok közül mindazokat, amelyekről írásos okmány nem volt, elkobozták az emigránsok vagyonát, családtagjaikat túszoknak nyilvánították és deportációra kárhoztatták az esküt nem tevő papokat. Elvileg nem változtatták meg az alkotmányt, ezt a feladatot egy új testületre, a Robespierre által már régebben javasolt konventre bízták.

Az aug. 10-i események nem nyerték meg az ország és az ellenség előtt álló hadsereg osztatlan tetszését. Az új fordulat igazolása végett a hadsereghez és a départementokba biztosokat küldött a nemzetgyűlés, — más départementokba az új ideiglenes végrehajtó-tanács. Az ideiglenes végrehajtó-tanács ezzel tulajdonképpen átlépte saját hatáskörét, hiszen az ő hivatása a tehetetlenségig meggyöngített királyi „hatalom” helyettesítése lett volna. Az állam igazgatása a miniszterium kötelessége maradt, természetes tehát, hogy biztosokat küldöttek a miniszterek is. A háromféle biztosokhoz mintegy a zavaroknak fokozása végett egy negyedik, mindhármuknál félelmesebb hatalom is küldött biztosokat: Párizs forradalmi községtanácsa.

A nemzetgyűlés le akart számolni ezzel az aug. 10-én forradalmi úton keletkezett testülettel és új községtanács választását rendelte el. A forradalmi községtanács elenzegült és a nemzetgyűlés — engedni volt kénytelen. A forradalmi községtanács kezében akarta tartani a hatalmat a konvent készülő választásainak idején és ön-hatalmú föllépésével biztosítani akarta az új választásokon a forradalmi többséget. Megtiltja a papoknak az egyházi ruha viselését a templomon kívül, letartóztatja az arisztokratákat és gyanusakat, köztük volt minisztereket is. A harctérről kedvezőtlen hírek érkeznek, új toborzásra van szükség, az amúgy is túlizgatott községtanácsot Robespierre gyanúsításai még jobban föliz-

gatják, aug. 30-án feloszlatják a városi felvigyázó bizottságot (comité de surveillance) és egyik vérszomjas tagját, Panist bízzák meg új bizottság összeállításával. Az így kiegészített bizottság szept. 2-án megkezdte a börtönök kiürítését. Néhány száz fizetett gyilkos (nyugtáik az 1871-i commune idején tűzvészben pusztultak el) járta be a börtönöket és szept. 5-éig egy szó ellenmondás nélkül ölte a börtönben volt papokat és arisztokratákat. Közben Marat, mint a bizottság egyik tagja, követelte Brissot, Roland elfogatását; ezt Danton csak nehezen akadályozza meg.

Ugyanezek a napokon voltak a konventi választások Párizsban. Ezek során Robespierre és Danton mellett képviselőkké lettek a gyilkosság elrendelői: Panis, Sergent és Marat, pedig a nép a gyilkosságokért nem lelkesedett. A párizsihoz hasonló, de kisebb méretű gyilkolások folytak vidéken is több helyt. A választások is a párizsira emlékeztetően forradalmi érzületű többséget juttattak mandátumhoz. Köztársasági hirben álló férfiak 4—5, sőt több helyen is bekerültek a megválasztottak közé, a gyilkosságokkal szemben ébredő ellenmozgalom csak szept. 6-án túl kezdett szóhoz jutni, a választások vége felé. Szeptember 20-án ül össze az ilyen módon választott konvent és 21-én kimondja a köztársaságot.

Alig képzelhető, hogy mélyebbre sülyedhetett volna Franciaország. Már nem Párizs diktál a nemzetgyűlésnek, nem is számbavehető kisebbség, hanem néhány állatias ember bérgyilkosai irányítják az ország sorsát. És a végzet ennek a csoportnak kedvez. Az ellenség mostanig előnyomult, a mérsékelt kormányok által szervezett új hadsereg most, szept. 20-án állítja meg Valmynál a katonai sétát. A braunschweigi herceg, aki a francia emigránsok fecsegésével merő ellentétben, győlöletet tapasztal a lakosság részéről és komoly katonákkal

kerül szembe gyáva csőcselék helyett, elrendeli a visszavonulást. A szept. 21-én kimondott köztársaságot születése pillanatában mintegy dicsfénnel övezi a harctéri siker.

A háború kedvezően folyik tovább. Francia csapatok foglalják el Szavoját, északon Custine a Rajnán is átkelve Frankfurtig jut el, Dumouriez Belgiumban nyomul előre és Jemappes-nál (1792. november 6.) eldől Belgium sorsa: az osztrákoknak ki kell vonulniok. A konvent a hódított terület szervezésével foglalkozik: kimondja, hogy háborút kell folytatni a kastélyok ellen, békét kell vinni a kunyhóknak. Danton és Carnot állapítják meg az új terjeszkedés erkölcsi alapját: Franciaország természetes határaiig terjeszkedik, illetve visszafoglalja régi területét, melynek határai a Pireneusok, az Alpok és a Rajna. Bitorlás volt ezeken a vonalakon belül az idegen uralom. Forma kedvéért megkérdezték a belga népet is; az eredmény nem lehetett kétséges. Nem lehetett azonban elkerülni a kérdést: mit szól ehhez Európa. Erre Danton felelt 1793. január 31-én: Királyokkal fenyegetik Önöket, Önök hadat üzentek a királyoknak, Önök keztyüt dobtak a királyok elé, ez a keztyü a zsarnok feje volt!

A király fejét tíz nappal előbb, január 21-én, mutatta fel a hóhér segédje. Hónapokig tartó vita előzte meg a kivégzést, vita, amelyből a vádlott alig tudott meg valamit. El volt zárva az emberektől, még családjával is csak étkezések alkalmával és séta idején találkozhatott. Nem tudta azt, hogy megtalálták a Tuileriák titkos vasszekrényében legtitkosabb levelezését. Hívei lapot nem adhattak ki, mert a sajtószabadság ugyan korlátlan volt, de királpárti lap meg nem jelenhetett. Százan is jelentkeztek védőül a király mellé, de erélyes mozgalom nem indult érdekében. December végén két ízben a

konvent elé idézték, de kihallgatása inkább formaság volt: a konvent mintha példát akart volna mutatni a forradalmi törvényszékeknek. Január 15-én névszerinti szavazásban csaknem egyhangulag kimondta a konvent, hogy Capet Lajos bűnös; azután csaknem pontosan kétharmadnyi többség mondta ki, hogy az ítéletet nem terjesztik a nép elé. Január 18-án 721 szavazat közül 361, tehát egyetlen szótöbbség mondta ki az azonnali halált. Három nap múlva guillotine alá került „Capet” Lajos.

3. A GIRONDISTÁK BUKÁSA

A konventben az elsőségért viaskodó két párt: a Montagne és a Gironde között elvi különbség nem volt. Köztársasági érzelmű mind a kettő, annyira egyezik fölfogásuk az állam berendezésének nagy kérdéseiben, hogy a Montagne, uralomra jutva, ugyanazt az alkotmányt fogja törvénybe iktatni, amelyet a girondi bizottság készített elő. A Montagne ellenzékieskedésének fő rúgója a puszta uralomvágy. Az a gyakran kiemelt különbség a két párt között, hogy a Girondenak nagyszerű szónokai, a Montagnenak vad energiájú cselekvő tagjai voltak, részben éppen ezzel az ellenzékieskedéssel magyarázható: ők hatalomhoz csak törvénytelen eszközökkel juthattak és eközben hozzá kellett szokniok a kiemeltlen eszközök alkalmazásának gondolatához. Ilyen irányba terelte őket szövetségesük, a párizsi nép. Ezt az összefogást sem valami elv idézte elő, hanem puszta ellenzékieskedés. A francia vidék elégületlen volt Párizs kiváltságos helyzetével, sőt gyakran Párizs politikájával is, a kormány irányítását a konventtől várta, nem Párizs körleteitől. Az ország többségének ezt a hangulatát magáévá tette a Gironde, természetesen ellene fordult a Montagne. Robespierre védelmébe vette az aug. 10-i

forradalom után következett zavargásokat; vádolta a département-ok pártfogóit, hogy föl akarják bontani Franciaország egységét, mintha ezt az egységet csupán Párizs külön akciói biztosíthatták volna.

Bizonyos mértékig ez az ellentét magyarázza azt a hevességet, amellyel a Montagne a király pörét sürgette volt: ez a pör különösen a külpolitika szempontjából volt kellemetlen a Girondenak. A kivégzés külpolitikai következményei, amelyeket főleg Brissot előre megjövendölt, nem maradtak el. Anglia már a jemappesi francia győzelem óta készült a beavatkozásra: Belgium függetlenségének védelme évszázados hagyomány az angol diplomáciában. A király kivégzése előidézte a szakítást, majd a háborút, de nemcsak Angliával, hanem Spanyolországgal is, ahol a Bourbon család mellékága uralkodott.

Anglia és Spanyolország csatlakozását természetes örömmel üdvözölte a két régi szövetséges: az osztrák és a porosz. És a forradalmi hadsereget elhagyta a szerencséje. Az Alpoknál és a Pireneusoknál még fel bírta tartani a szövetségeseket, de Belgiumban, Neerwindennél március 18-án Dumouriez döntő vereséget szenvedett.

Danton erélyes követelésére még a neerwindeni vereség előtt törvényt alkotott a konvent arról, hogy a hadsereg kiegészítése végett 300.000 embert kell toborozni, még pedig a népszámhoz arányosítva valamennyi départementból. Azok a vidékek, amelyek a forradalomért nem lelkesedtek, elégtlenülül fogadták a toborzás elrendelését. Elégtelenségüket fokozta az, hogy most aránylag több katonát kellett szolgáltatniok, mint a forradalmi érületüeknek, mert a 300.000 főnyi követelés fölosztásában a konvent figyelemmel volt arra, hogy az 1789 óta toborzott önkéntes seregekbe az egyes département-ok hány katonát adtak. Az elégtelenséget több

megyében lecsillapították a konvent biztosai, az ország némely vidékén azonban fölkelés tört ki.

A konvent egyszerre értesült a Vendée lázadásáról és Dumouriez vereségéről. Dumouriez vereségének hírére nyomon követte az, hogy ő a királyság mellett nyilatkozott és a hadsereg nevében követelte a restaurációt. A konvent biztosokat küldött a sereghez, s a sereg Dumouriez ellen nyilatkozott. Dumouriez kénytelen volt átmenekülni az osztrák sereghez, amelynek parancsnokságával előzőleg tárgyalásokat folytatott, hogy a királyság helyreállítása és Belgium kiürítése fejében mondjanak le a Franciaországba való benyomulásról. Dumouriez menekülésének híre a konventben döntő fontosságú változást idézett elő. Megszüntették a comité de défense générale-t, amelynek ülései eddig nyilvánosak voltak. Ehelyett egy titkon tanácskozó és csak kilenc tagból álló bizottságot választottak: a jóléti bizottságot (comité de salut public). Minthogy Dumourieznek, a volt girondi miniszternek „árulása” kompromittálta a girondiakat, nem meglepő, hogy az új bizottságnak valamennyi tagja a Montagneból került ki.

A Gironde nem nyugodott bele a kormányhatalom elvesztésébe. Május 18-án a konventben határozatot hozott, melynek értelmében új választásokat rendelnek el, az új gyűlés székhelyéül Bourgest jelölik ki (tehát nem Párizst), a párizsi városi hatóságokat feloszlatják; egy új, 12 tagból álló bizottságot választanak határozatlan munkakörrel. A bizottság tagjaiul kivétel nélkül girondit választottak. Ez a bizottság 6 személy letartóztatásának elrendelésével kezdte működését a párizsi községtanács ellen.

Ez a föllépés meghozta a hónapok óta készülődő kitörést. Párizsban az árak emelkedése miatt növekvő nyugtalanságát ideiglenesen elhallgattatta az, hogy a

város az állam pénzbeli támogatásával vásárolt gabonát a kereskedelmi áron alul adta, a jövőre pedig a konvent maximum-törvényt alkotott. Törvényt alkottak a gabonaelrejtők és az árufelhalmozók ellen.

Az assignaták értékcsökkenését kihasználta a Montagne. Ugyanaz a párt, amely uralomrajutva halálbüntetést fog kimondani a kommunizmus követelőire, most vezére által hirdeti a Gironde ellenében, hogy az egyén csak az összesség életszükségleteinek kielégítése után fönnmaradó (excédent) vagyona fölött rendelkezhetik szabadon. Marat kimondja az éhségzavargások idején, hogy az üzleteket kifosztó tömeg „igazságot szolgáltatott” az árufelhalmozók ellen.

Április közepén Marat-t a konvent forradalmi törvényszék elé állíttatta egy gyalázó közbeszólás miatt és egy kiáltvány miatt, melyben a párisi népet a konvent szétverésére hívta fel. A forradalmi törvényszék előtt Marat önmagát a szabadság apostolaként és mártíriaként mutatta be; a bírák fölmentették. Május közepén Desmoulins Camille a jakobinus klub költségén röpiratot adott ki „a forradalom titkos története” címen, amelyben a girondiakat pusztá gyanú alapján súlyos vádakkal illette.

Ezek az izgatószerkek nem tévesztették el hatásukat. A 12 tagu bizottság rendeleteinek végrehajtását megakadályozta a községtanács. Május végén forradalmi bizottság alakult titkon, ez állította össze a 48 körlet követeléseit a konventtel szemben: a 12 tagu bizottság tagjainak és több más girondinak letartóztatása, a forradalmi törvényszékek működésének kiterjesztése, segély a bevonultak hozzátartozóinak.

A konventben Robespierre támogatta a követeléseket. Június 1-én Marat fölkelésre szólította fel a „szuverén” népet, buzdította, hogy ne távozzék el a kon-

ventből addig, míg akaratát keresztül nem viszi. És a nép június 2-án megmozdult. Terjesztették azt a hírt, hogy a Champs-Elysée-n ellenforradalmi tömeg gyülekezik, Hanriot vezetésével mozgósították a párizsi nemzetőrséget; de az állítólagos ellenforradalmi gyűlés helyett a konvent elé vonultak, behatoltak az ülésterembe és senkit a konvent üléseiről ki nem engedtek addig, míg az éhség, fáradság és terror hatása alatt a konvent ki nem mondta 29 tagjának és két miniszternek letartóztatását.

4. A TERROR

A nagy forradalom kereke már 1792 őszén megállott. Franciaország köztársasággá lett az alkotmányos királyság rövid átmeneti ideje után, a kiváltságok megszűntek, az általános választói jog megvalósította a népuralmat. Ezt a népuralmat fenn akarta tartani a girondi kormány is, de olyan mérsékelt polgári színezettel, mint a törvényhozó gyűlés. Az új köztársasági alkotmányt bensőleg a Montagne is helyeselte, pusztán hatalmi okból akadályozta tető alá jutását.

Amikor a forradalom az elvek útján tovább nem haladhatott, teljesen úrrá vált fölötte a forradalmi érzület bizonygatásának szükségérzete, az újítok, az uralomhoz nem szokottak türelmetlensége és megkezdődött a kivégzések beláthatatlanul hosszú sora.

1793 januárjában 71 kivégzés volt Párisban, ez a szám egyre emelkedett; a Montagne uralma alatt július 7-én egyetlen napon végeztek ki 67 embert. Hasonló kegyetlenkedés folyt a vidéken is. A Vendée felkelése a terror kegyetlensége miatt újult ki 1794 elején: Angers mellett nyolc csoportban közel kétezer embert lövették le a köztársaság nevében. Ugyanebben az időben Nantesban 2—3000 embert fullasztottak tömegesen a

Loireba. Lyon fölkelésének leverését másfélezernél több ember tömeges kivégzése követte, néhány kis városban egyenként 100—400 ember élete esett áldozatul az őrjöngésnek.

A tömeges kivégzésektől elfásult kedélyeket is megremíthették a kísérő jelenségek. A Merlin de Douai javaslatára 1793 szept. 17-én elfogadott határozat szerint le kell tartóztatni a gyanúsakat mind és gyanusak mindazok, „akik viselkedésükkel, összeköttetéseikkel, szóval vagy írásban a szabadság ellenségeinek, a federalizmus híveinek bizonyultak, a volt nemesek alkalmazottai, ezek házasársai, szülei, gyermekei, ha nem bizonyították állandóan ragaszkodásukat a forradalomhoz; az emigránsok, az elmozdított és fölfüggesztett tisztviselők”. Ilyen borzalmas kísérőjelenség Robespierre 1793 okt. 10-i nyilatkozata: „A népnek csak egy veszélyes ellensége van: saját kormánya”. Ezt Robespierre 1793 október 10-én mondta, mikor már négy hónapja saját pártja kormányzott! Ilyen kísérőjelenség az, mikor a konventnek Brissoték pöre kapcsán a jakobinus klub megbotránkozással jelenti, hogy a forradalmi törvényszék közönséges bírósággá vált, mert a girondi összeesküvők-ről úgy ítélik, mintha közönséges zsebtolvajokról volna szó. A konvent méltányolja a jakobinus klub üzenetét és okt. 29-én kimondja, hogy a forradalmi törvényszék elnöke három napig tartó kihallgatás után megkérdezheti a törvényszék tagjait, hogy meggyőződésük elég világos-e. Másnap már végzett ezen az alapon a forradalmi törvényszék a tárgyalással, kimondta éjjel az ítéletet és harmadnap, október 31-én délre, a girondisták első „szállítmánya” már guillotine alá került. A „szállítmány” (fournée) szó elfogadott neve lett a kivégzendők egy napi csoportjának, így beszéltek a parlamenti tagok, bérlők, vidékiek „szállítmányáról”.

A terror kísérőjelensége volt a községekben szervezett forradalmi bizottságok monstruózus tömege. Valamennyi községben (városokban kerületenként) 12 tagból álló bizottságot kellett szervezni: Franciaországnak több mint 40.000 községében mintegy félmillió ember lett bizottsági tag. Mindegyik tag napi 3 frank fizetést kapott: pusztán ez a fizetés évente csaknem annyira rúgott, mint a megbuktatott királyi kormánynak összes gáncsolt és nem gáncsolt kiadása együttvéve.

A rendkívüli intézkedéseket a konvent a veszélyes politikai helyzettel indokolta.

Közben az ellenséges négy nagyhatalomhoz Nápoly is csatlakozott. A girondista külügyminiszterium gondolt egy Svédországgal kötendő szövetségre, de a Staëllal kötött megegyezést a svéd kormány nem fogadta el. Nem sikerült megegyezni a királyné és a dauphin kiadásának ügyében sem.

A konventben szóba került Grégoire alkotmányos püspököknek egy javaslata, amely a nemzetközi jogban akarta volna érvényre juttatni az emberiesség eszméit. Ezt a javaslatot azért vették le a napirendről, mert arról is szó volt benne, hogy háború folyamán a háborús felek állandóan tárgyaljanak a békéről, Barère, Robespierre pedig elutasították azt a gondolatot, hogy a francia nemzet tárgyaljon az ellenséggel, míg az a francia földön áll.

A háború pedig egyre súlyosbodott. Akár francia csapatok hatoltak idegen területre, akár idegen csapatok francia földre, az invázió pusztításokkal járt és fölébresztette a népek gyűlölködését. A franciák többé nem áltathatták azzal magukat, hogy ők csak a kormányok ellen hadakoznak. A nehéz pénzügyi helyzet miatt, a népek tűnő rokonszenvével nem számítva, Baudot javasolja a seregeknek a megszállott területek költségén

való élelmezését. „Az ellenséget legyőzni és az ő költéségén élni annyi, mint őt kétszer megverni”. A jóléti bizottság 1794 május 13-án elhatározza, hogy az ellenséges területről elszállítanak minden készletet, kereskedelmi és műtárgyakat.

A népek ébredő gyűlölködése dacára, kormányaik békére hajlottak. Igazán háborús politikát csak Anglia folytatott Franciaországgal szemben. A lengyel nép Koszciuszko vezetése alatt fölkelt elnyomói ellen és a koalíció két legnagyobb szárazföldi hatalma: Ausztria és Poroszország erejét a harmadik fölosztására, Oroszország ellensúlyozására, kívánta fenntartani. Belgiumban Jourdan Fleurusnál győzött Koburg herceg osztrák csapataival szemben (1794 június 26.), el is foglalta egész Belgiumot újra. A többi harctereken a francia csapatok nagyobb küzdelmek nélkül tartották meg a hárt, sőt kisebb terjeszkedés is sikerült Elzászban.

Tengeren az angolok uralkodtak. Korzikát elfoglalták és érzékenyen korlátozták a francia kereskedelem szabad mozgását. Elfoglaltak több francia gyarmatot, csak San Domingóban bukkantak meglepően erős ellenállásra. San Domingóban a francia kormány biztosai öt hónappal a konvent felszabadító határozata előtt felszabadították a néger rabszolgákat és a nagyrészt ezekből szervezett hadsereg egy néger tábornok vezetése alatt megvédte a szigetet az angolok ellen (1793. szept.—1794. jún.).

A külső veszélyt növelte a polgárháború. A vidék nem lelkesült a forradalom valamennyi újításáért, a Gironde bukása jeladás volt az ellenzéki érület megnyilatkozására. Az ország északi részének megyéi kevés ellenállással elfogadják az államcsínyt, de a département-ok kétharmad része rendkívüli gyűléseket tart, tiltakozik, letartóztatja a konvent-biztosokat, néhol fegy-

veres ellenállásra készül. A konvent csapatai több helyt könnyű szerrel győznek; Bordeaux fölkelői maguktól széteszlanak, Lyon, Toulon és a Vendée ellenállása tartósabb. Lyon két havi ostrom után esik el 1793 október 9-én, a konvent a város nevét is eltörli. Commune Affranchie lesz a neve szinte gúnyként hangzóan: „felszabadított község”, amelynek polgárai közül másfélezeret lövetnek halomba és amelynek legszebb városrészét barbár módon döntik romokba. Dec. 19-én Bonaparte Napoleon tüzérkapitány tervei szerint vezetett bombázás után — miután az angol hajóraj elmenekült a kikötőből — Toulon, „a gyalázatos város”, a köztársaságiak kezébe kerül. Vendée ellenállása akkor még nem tört meg.

A fölkelések leverésével egyidőben folyt a girondista követek kiirtása. Párizsban a forradalmi törvényszék a guillotinet dolgoztatta, a vidékre menekült girondi követek a legváltozatosabb halálnemekkel pusztultak el.

Míg a többi fölkelés Párizs, illetve a Montagne zsarnoksága ellen irányult és girondi követek vezetése alatt federalista mozgalommá vált, majd a szenvedélyesebb és külföldi segélyre számító királypártiak befolyása alá került, addig a márciusi toborzás miatt kitört és legveszélyesebb fölkelés, a vendéi, vallásos mozgalomból alakult át királypárti fölkeléssé.

A girondi kormány csapatai nem bírták levetni a fölkelést, amely harcmódorában emlékeztet II. Rákóczi Ferenc szabadságharcára.

A Vendée lakossága összeverődött egy-egy nagyobb hadivállalatra, a köztársasági sereg legyőzése (Fontenay, 1793. május 25.) vagy egy város elfoglalása után csakúgy széteszlott a fölkelő-„sereg”, mint a kisebb vereségek után. Ruházat, felfegyverzés, katonai kiképzés hiányos, a felkelők nem zárt csapatokban harcolnak, ha-

nem szétszórtan közelítik meg a „kékeket”. A vidék minden bokrát ismerve, mintegy lesből pusztítják az ellenséget és teljesen eltűnnek előle, ha nagyobb erővel van.

A konventi hadseregben legsilányabb a párizsi legénység, de igen silány a nagyhangú agitátorokban gazdag vezérkar is, amely Saumurban gyalázatos tobzódással tüntette ki magát. A „saumuri udvar” példájára zsákmányolt a kék hadsereg, amelynek megsemmisítésére a fölkelők ereje kevés volt. A polgárháború mérlegét az sem billentette javukra, hogy rövid időre elfoglalták Saumurt és szétugrasztották a „vezérkart”. A harc folyt tovább, míg végül a német határról odavezényelt 15.000 főnyi sereg Choletnél (1793 okt. 17) legyőzte a vendéiek egyesült haderejét.

A vendéiek vezérei majdnem mind elestek, az északra menekvő tömeg angol segítségben bízott. Az nem jött és a köztársasági haderő Mansnál (dec. 10.) megsemmisítő csapást mért rájuk. A vereség után a saumuri vezérkar kegyetlensége még egyszer lángalobbantotta az ellenállást, amely egy évvel túlélte a Montagne uralmát.

A köztársaság külső ellenségeivel szemben a sikert részben annak köszönhetette, hogy azok figyelme másfelé fordult. A polgárháborúban előnyére vált az, hogy Párizs környéke, a főváros hatása alatt, a konvent hűségében maradt és a konvent nemcsak a főváros ipartelepeinek segítségét, hanem a központi fekvés előnyeit is élvezte. A siker oroszlánrésze mégis a köztársasági érzelmű hadseregé és fiatal tisztjeié. Ennek a hadseregnek magva még a királyi Franciaország hadserege, de jórészt annak tisztjei nélkül, mert a tisztok a Bouillék, Dumouriez és Égalité herceg fiainak példájára, vagy még előttük, emigráltak. Ehhez a maghoz kerültek az

önkéntesek zászlóaljai, majd az 1793 tavaszán toborzott 300.000-nyi ujonc. Mindez kevés volt az ellenséggel szemben, ezért a montagnepárti kormány 1793 augusztusában elrendelte a 18—25 éves férfiak általános felkelését (levée en masse).

Az új mozgósítás símán sikerült az egész országban. Megszűnt a gazdagok joga helyettest állítani, megszűnt a gond, hogy önként jelentkezés, sorshuzás, vagy más mesterkélt rendszer segélyével válogassák-e össze a katonákat.

Más nagy előnye is volt az új rendszernek. Fizikailag egységes anyag került táborába és ehhez járult ennek az ifjú anyagnak köztársasági szelleme.

Az ujoncokat zászlóaljakra osztották, majd az egész haderőt 250 féldandárrá szervezték. Minden féldandárba egy régi zászlóalj és két új került. Carnot, a mérnökszázadosból lett hadügyminiszter új szabályzatban a támadó szellem fejlesztését írta elő. A hadiszállítók visszaéléseit a konventbiztosok bírsággal, vasra-
veréssel és halálbüntetéssel torolták meg. A hadbavonultak családtagjainak biztosítására több száz millió értékű alapot szerveztek az emigránsok vagyonából.

Az óriási haderőnek eltartása súlyos pénzügyi probléma elé állította a konventet. Nyomban a girondiak bukása után (1793. június elején) egy milliárdnyi kényszerkölcsönt szabott ki, de ezt meg is terhelte mindjárt a községi adósságok elvállalásával és az állami alkalmazottak fizetésemelésével: mindkettőt az assignaták érték-telenedése tette kényszerűséggé. A hadsereg eltartásának terhéből nagy részt hárítottak a megszállott területek lakosságára, így is havi 180 milliónyi kiadással kellett számolni: a hadsereg negyedévenként csaknem annyit emésztett, mint a királyság összes kiadása egy év alatt. A hiányt fődözte a pénznyomógép, mint eddig,

de ennek a papírpénz állandó értékcsökkenése volt az ára. Küzdött ez ellen a konvent árszabásokkal; küzdött a fölburjánzó spekulációnak kegyetlen üldözésével, de sem az áruhiányon, sem a pénz értékcsökkenésén segíteni nem bírt.

A tőzsdei játék üldözése nevezetes politikai áldozatokat juttatott guillotine alá. Fabre d'Églantine, egyik izzó „patriota”, titkon följelentett egy spekuláns társaságot a jóléti és a közbiztonsági bizottság előtt. A le tartóztatottak viszonzádat emeltek Fabre ellen. Fabre d'Églantine-t a konventben védelmébe vette Danton, akinek megvagyonosodását szintén gyanus szemmel nézték. Dantont a konvent nem hallgatta meg. Ez a körülmény aggodalmat keltett a mérsékeltek táborában, akiket dantonistáknak neveztek, holott nem lehet beszélni igazi pártról, amelynek Danton lett volna vezére, mint ahogy tulajdonképpen nem volt párt még a Brisot-ról nevezett csoport, a Gironde sem. A mérsékeltek céljainak előmozdítására Camille Desmoulins lapot adott ki, amelyben eleinte Hébert csoportját gúnyolta, majd Robespierre ellen fordult a sok ártatlan áldozatra hivatkozva. A lapnak páratlan sikere volt, tömegesen kérték az ártatlanul letartóztatottak szabadonbocsátását. Robespierre megígérte egy igazságügyi bizottság kiküldetését, de Camille Desmoulins lapjának következő számában kegyelmi bizottságot kért: Danton csoportja a harctéri sikerek után elérkezettnek látta erre is az időt.

Az a csoport, amelyet Hébertről neveztek (pártról itt sem lehet szó), kegyelemről hallani sem akart. A diadalokat arra akarták felhasználtatni, hogy az ellenforradalmárookra annál nagyobb erővel sujtsanak le. Számítottak a párizsi népre, a cordelier-ekre és a jakobinusokra. Robespierre inkább ezektől félhetett, mint Dantonnak népszerűséget veszített híveitől és közeledett hoz-

zájuk. Az arisztokrácia megsemmisítése végett határozatot hozatott a konventtel, amelynek értelmében az egész országban össze kell írni a szükölködő „hazafiakat” és ezeket az ellenforradalmi érületü gazdagok vagyonából kell támogatni.

Héberték elbizakodva, fölkelésre hívták a párizsi népet 1794 március 4-én a „pártoskodók” ellen. Senki megmondani nem tudta, kiket értenek pártoskodókon, csak Dantonékat-e, vagy Robespierre csoportját is? Párizs nem mozdult meg, ellenben március 13-án St. Just, Robespierrenek egyik legbensőbb híve Héberték és Dantonék letartóztatását követelte. A konvent tudomásul vette a letartóztatásokat, amelyek nyomán Hébertéket március 24-én, Dantonékat, a „mérsékelteket” a nyereszkedőkkel egy „szállítmányban” április 5-én juttatta guillotine alá Fouquier-Tinville közvádoló. Dantonék pöre négy napig sem tartott, mentő tanukat a „törvényszék” nem hallgatott ki.

5. AZ 1793-I ALKOTMÁNY. ROBESPIERRE BUKÁSA

A girondi kormány idején Condorcet készítette elő az új alkotmány tervét. 1793 június 2-a, tehát a girondiak bukása előtt a Montagnenak és Robespierrenek több kifogása volt a terv ellen. Robespierre április 24-én követelte a munkához való jognak az emberi jogok közé való felvételét: „A szükségesben hiányt szenvedőnek segítése a fölösleggel rendelkezők adóssága, a törvény hivatása ez adósság törlesztésének módozatait megállapítani”. Hasonló szélsőséges elveket hirdetett Robespierre külügyi vonatkozásban: „A királyok, az arisztokraták, a zsarnokok valamennyien rabszolgák, akik fellázdak a föld szuverénje, az emberi nem és a világ-egyetem törvényhozása, a természet ellen”.

Szocialista ízű javaslataival a girondiakat, külpolitikai elveivel Dantont akarta zavarba hozni, aki mint a külügyek vezetője, legjobban ismerhette a külpolitika nehézségeit és aki éppen ezért hajlandó volt lemondani a külföldi forradalmi propagandáról.

A Gironde bukása után sem Robespierre, sem a Montagne nem hangoztatta ezeket az elveket, alkotmányként elfogadták azt, amit a Gironde részben már törvénybe iktatott, részben bizottsági javaslat formájában előkészített.

Ez az 1793-i alkotmány a legdemokratikusabb az összes francia alkotmányok közül. Ez alkotmány szerint minden törvényt népszavazás alá kell bocsájtani. Hadüzenetre törvényt kell alkotni, tehát ezt is népszavazás alá kell bocsájtani, ami lehetlenné tette volna a támadó háborút. Szintén népszavazásnak veti alá ez az alkotmány a polgári és büntető törvényhozást, az állami bevételek és kiadások ügyét, a közoktatást; ellenben határozattal, tehát népszavazás nélkül, rendelkezhetett a törvényhozó testület a haderő létszámának, a közbiztonságnak, a honvédelemnek és rendkívüli kiadásoknak ügyében.

Szóba került a progresszív adó rendszere, de nem fogadták el. A legszegényebbek adómentessége ellen Robespierre szólalt fel: „a társadalom tartozik tagjainak a nélkülözhetetlennel, . . . a szegény, aki egy obulussal tartozik adó fejében, kapja meg azt a hazától, hogy befizethesse az állampénztárba”.

Külpolitikai tekintetben az új alkotmány lemond a propagandáról. A francia nemzet természetes szövetségese a szabad népeknek, de „nem avatkozik más nemzetek kormányzásának ügyeibe és nem tűri, hogy más nemzetek az övébe avatkozzanak”.

A vallásszabadság törvénybeiktatása ellen Robes-

pierre azt vetette, hogy az ellenforradalmárok vallásos ürügy alatt fognak gyülekezni és nem lesznek üldözhetőek. A törvény második olvasásakor azonban mégis elfogadták a vallás szabad gyakorlatának fölvételét.

A Gironde-dal való ellentétet érzékeltette annak törvénybeiktatása, hogy Franciaország egy és osztatlan. Az emberi jogok közé a girondi törvény megváltoztatásával fölvették a szolgák szavazati jogát és a felkelés kötelességét: „ha a kormány megsérti a nép jogait, a felkelés a nép minden csoportjának legszentebb joga és legmellőzhetetlenebb kötelessége”.

Az 1793-i alkotmánynak döntő hibája az, hogy végre nem hajtható. A konvent a következő törvényhozásra bízta annak szabályozását, hogy a választott tisztviselők milyen alárendeltségi viszonyban lesznek egymással szemben!

Az alkotmányt népszavazás alá bocsátották és a francia nép két milliónyi szavazattal elfogadta azt. Ez a két milliónyi szavazó mintegy harmadrésze a szavazásra jogosultak tömegének. Az nyílt kérdés, hogy a másik kétharmadrész vajjon azért maradt-e el, mert szokássá vált elmaradni a szavazásokról, vagy azért vált szokássá elmaradni a szavazásokról, mert a tömegek nem lelkesedtek a rendszerért.

Az alkotmánynak nemcsak az volt rendeltetése, hogy Franciaország belső rendjét megállapítsa a jövőre vonatkozólag, hanem az is, hogy megnyugtassa az elégedetleneket. Egyes emberek diktatúrája ellen biztosította a nemzetet az, hogy a végrehajtó hatalmat 24-tagu bizottságra ruházták, Párizs diktatúrája ellen biztosíték volt a népszavazás rendszere. A Vendéet a szabad választásgyakorlat törvénybe iktatása volt hivatva megnyugtanni.

A Vendéet azonban ez az alkotmány sem nyugtatta

meg és nem hozták meg a vallási nyugalmat a konvent egyéb intézkedései sem.

Az esküt nem tett papok üldözése egyre szigorúbbá vált. Amint a Vendée felkelése, úgy az ő működésük is mind élesebb királypárti színezetet öltött; megtorlásul a konvent őket hadbíróságok elé állíttatta. 24 óra alatt kivégezhették őket, ha két tanuja volt annak, hogy a vádlott a köztársaság ellenségeinek cinkosa.

A nép ragaszkodott a „réfractaire”-ekhez, volt pártja az alkotmányos papságnak is, amelyet épen a konvent kompromittált, különösen a Montagne győzelme óta. Gyanúsították őket girondi érzelmekkel, amint valóban jelentékeny részük a mérséklet híve volt. Végül a konvent fölöslegessé kívánta tenni az összes egyházakat: államvallást készített, amelyben az állam lett a tisztelet tárgya. A régi naptárt elvetve, 1792 szept. 21-ével, a köztársaság születésével kezdődően új időszámítást vezetett be, amely az évet 36 decasra osztotta, vasárnapok helyett a tizedik napok (decadi) megszentelését rendelték el. Külön ünnepet rendeltek a Bastille bevételének (1789 júl. 14.), a királyság bukásának (1792 aug. 10.), a király kivégzésének (1793 jan. 21.), a Gironde bukásának (ennek dátumát nem egész pontosan 1793 május 31-re tették) emlékére. Franciaország templomainak remekét, a párizsi Notre-Dame-ot a Józan Ész templomának rendezték be (1794 május 12.).

Az új vallás alapjaként Robespierre javaslatára a törvényhozás kimondta, hogy a francia nép elismeri Isten létét és a lélek halhatatlanságát, „mert ez örökös emlékeztetés az igazságra, tehát társasító és köztársaságias” (1794 május 7.). „Kényszer és üldözés nélkül valamennyi felekezetnek önmagától kell beolvadnia a Természet egyetemes vallásába” — mondta Robespierre.

A forradalmi vallás hívei átvéve a régi egyház fra-

zeológiáját, „szent” szabadságról, szent egyenlőségről, az emberiség szent jogairól beszéltek, szenteknek kijáró tiszteletben részesítették a forradalom vértanuit, köztük Marat-t.

Megkezdődött a katolikus papok lemondása papi mivoltukról. Héberték nyilvánosan semmisítették meg a régi templomi kincseket, a „babona” eszközeit, a konventbiztosok többsége bezáratta a templomokat a „vásárnap babona” előtt, de megnyitotta a decadi-kon a Józan Ész tiszteletére.

A konvent törvényei nem rendelkeztek ilyen értelemben. Nem szüntették meg a papok fizetését, de csak segélyt utaltattak a lemondott papoknak, 1793 dec. 8-án eltiltották a vallásszabadsággal ellenkező rendszabályokat, az iskolákban megengedték a tanítást papoknak és nemeseknek is (dec. 19.), de uralkodó vallássá az állam tiszteletét kívánták emelni.

1794 június 8-a pünkösöd vasárnapjára esett. Ez a nap a köztársasági naptár szerint II. év prairial 20-a, ez a decadi volt kijelölve a „Legfelsőbb Lény és a Természet” ünneplésére. A konvent elnöki székébe erre az időre Robespierret választották meg roppant szótöbbséggel. A Tuileriáknál gyülekezett körletenként az egész város lakossága, körletenként vonultak onnan a Champs de Marsra, ahol mesterséges „hegyen” állították föl a szabadság fáját. Az Istentagadás, Nagyravágyás, Önzés és Viszálykodás képei máglyákra voltak helyezve, ezeket Robespierre gyújtotta fel az ünneplő tömeg előtt. Zene és ének emelte az ünnepély fényét, amely mégis balsejtelmekkel tölthette el Robespierret, mert amint kék ruhában, virágcsokorral a konventtagok előtt haladt, hallotta a vésztjósló suttogást: Diktátor, zsarnok . . .

És Robespierre csakugyan diktátor volt. Azok az

erők, amelyek a forradalmat előrevitték, mind az ő szolgálatában állottak. A jóléti bizottságban és a konventben egyaránt az ő szava döntött. A hadsereg fegyelme tökéletessé lett 1793 közepétől. A jakobinus klubokból, a konventben végzett tisztítómunkához hasonló, „tisztítás” távolította el Dantonék, Héberték és minden elképzelhető ellenzéki mozgalom híveit. A vidéki közigazgatásnak az „emberi jogok” és az 1793-i alkotmány a legtökéletesebb függetlenséget biztosították, az alkotmányt azonban életbeléptetése előtt felfüggesztették, mert St. Just október 10-i indítványa szerint forradalminak kell lennie a kormánynak is, ha forradalom van az országban. A választásokat elhalasztották, mert a megtisztított konvent föloszlatása csak a forradalom elenségeinek kedvezne és Pitt ügynökeit juttatná hatalomra. A vidéki hatóságokat a jóléti bizottság kormánybiztosai „tisztították meg”: elmozdították azokat, akiknek forradalmi érzületében nem bíztak, helyettük a biztosok neveztek ki tisztviselőket a forradalmi klubok véleményének meghallgatása után. A départementok hatóságainak működésére 1793 dec. 4. óta Párizsból kiküldött procureur national ügyelt fel teljes rendelkezési joggal. Franciaország közigazgatása megint tökéletesen centralizálódott: készült a piramis, amelyet talapzatul használhatott az, akiben megvolt az erő és az elszántság arra, hogy uralkodjék a francia nemzet felett.

A kisebbségre támaszkodó uralmat terror tartotta fenn. Érezte ezt a kormány is; ezért legfontosabb államhivatallá a jóléti bizottság után a rendőri ügyekkel foglalkozó közbiztonsági bizottság lett. Ennek működése sem elégítette ki a gyanakvásra hajlamos Robespierret és külön rendőri osztályt szerveztetett a jóléti bizottságban. Ez idézte elő a két leghatalmasabb bizottság összeütközését, amelynek veszélyességét fokozta az, hogy a jóléti

bizottság tagjai közt is kiélesedtek a lappangó ellentétek. Remegniök kellett egy újabb „epuratiótól” a vidéken járt biztosoknak is, akik közül egyiknek mérsékletét, másiknak túlzásait, esetleg visszaéléseit vetették szemére.

A párizsi jakobinusok július 24-i ülésén vádat emeltek az ártatlan vér kiontóí, a köztársaság pénzének hűtlen kezelőí ellen. Amint a jakobinusok nem neveztek meg senkit, úgy nevek említése nélkül dörgött Robespierre július 26-án a konventben azok ellen, akik megismétlik Héberték és Fabre d'Églantine-ék bűneit. Követelte az epuratiót a konvent, a közbiztonsági, sőt a jóléti bizottság tagjai ellen is.

A konvent izgalmas vita után Robespierre javaslatát a jóléti és közbiztonsági bizottság elé utasította. „Azok elé, akiket vádoló! Elvesztem” — suttogta Robespierre. Július 27-én Tallien, akinek menyasszonyát forradalmi törvényszék elé állították, a konventülésen szenvedélyes föllépésével megakadályozta Robespierre legbensőbb hívének, St. Justnek, beszédét. Társai vádat emeltek Robespierre ellen és őt magát sem engedték szóhoz jutni. A heves közbekiáltásokból kivilágosodott, hogy Robespierre ellen fordultak a végsőre készen azok, akik a kivégzések és különösen Danton kivégzése miatt iszonyodtak tőle és ellene fordultak azok is, akik őt nem tartották elég szigorúnak Dantonnal és a gyanusakkal szemben (thermidor 9. = 1794 július 27.). A párizsi népet fegyverre hívták Robespierre hívei, de a tömeg nem mozdult meg és másnap rövid harc után letartóztatták őket a városházán, ahova börtöneikből menekültek. A konvent elhatározta, hogy törvényen kívül helyezi őket. A személyazonosság igazolása után még aznap kivégeztek huszonkettőt, 29-én további 70 személyt. A terrornak saját kegyetlenségeire emlékeztető mészárlás vetett véget.

IV. A FORRADALOM VÉGE

Thermidor 9-e (1794 július 27.) bevégezte a forradalmat. A Gironde után porbahullottak a Montagne fejei, a kormányhatalom érett gyümölcsként esett a centrum ölébe. A konvent kitöröltette a hivatalok címéből a „forradalmi” jelzőt; ez végezte hivatalosan a forradalmat.

Még hatalmas volt a Montagne; Marat holttestét ekkor helyezték a Pantheonba, de a pártot megfélemlítette a fehér-terror, amely különösen délkeleten volt erős. Jelentkezett a fehér-terror Párizsban is, ahol a forradalom elleni tüntetésként divatba jött a Monsieur megszólítás, a tegeződés és a citoyen helyett. 18 gombot varrattak kabátjukra a gavallérok XVIII. Lajos tiszteletére. A konvent fokozatosan hajlott jobbra. Párizs önkormányzatát felfüggesztették, novemberben bezárták a jakobinus klubot. A nemzetőrségből kizárták a szegényeket, a rendelkezési jogot a nemzetőrség fölött a községtanácstól elvéve magához ragadta a konvent. Az életben maradt girondiakat visszahívták a konventbe, ahol ezek együtt ültek azokkal, akiket helyükbe választottak. A Pantheonban helyet adtak Rousseau tetemének, de 1795 elején Marat testét eltávolították onnan.

Pörököt indítottak az 1793 év kormányának még élő tagjai ellen, és 1795 április 1-én a Montagnenak számos tagját deportálásra ítélte a bíróság. A jobbrafordulás és az 1794/5-i kemény telet kísérő nyomoruság, a maximálások megszüntetése, az élelmiszeradagok csökkentése és az állandó pénzromlás új lázongást idézett elő Párizsban. Április 20-án a tömeg kenyeret követelt és az 1793-i alkotmány helyreállítását, de a lázongáshoz nem csatlakoztak a mérsékelt körletek, leverésére elég volt az eső.

Komolyabb zavargást idézett elő az 1795-i alkotmány kihirdetése. Ez az alkotmány megtartotta a régiekből azt, hogy a törvényhozás tagjait és az összes tisztviselőket a nép válassza, de az ősválasztók közül is kizárta a papokat („a külföldi testületek tagjait”) és a háziszolgákat. Elektort azok közül lehetett választani, akik 25-ik életévüket betöltötték és legalább 200 napszám értékű adóköteles vagyonuk volt, vagy legalább 150 napszám értékű lakást béreltek.

A törvényhozó testület két házra oszlott: az ötszázak tanácsára és a 250 tagu öregek tanácsára. Ebben a testületben a konvent előre biztosítani akarta saját irányának uralmát, ezért megállapította, hogy a 750 törvényhozó kétharmadát, vagyis 500 képviselőt az első választás alkalmával, a volt konventtagok közül kell megválasztani. A végrehajtóhatalmat 5-tagú direktóriumra bízták.

Az új kormányt a népszavazáson közel egy milliónyi szavazat (40.000 ellen) fogadta el, de csak 160.000 szavazat (100.000 ellen) fogadta el a kétharmadról szóló határozatot. A párizsi körletek megint mozogtak; hangoztatták, hogy a szuverén nép összejött az ősválasztók ülésein és átveszi a főhatalom gyakorlását a tőle függő konventtől. Megindult a fegyverkezés mindkét részről. A konvent 5 tagu bizottságot küldött a harc szervezésére. Ez a bizottság Párizsból toborzott segítő csapatokat és Párizsba rendelte a sablonsi táborban álló katonaságot. Katonai parancsnokul Barras javaslatára Bonaparte Napoleon fölfüggesztett tábornokot jelölték ki. Napoleon tüzérséget hozatott és annak segítségével elzárva a külvárosokból a konvent felé vezető utakat, október 5—6-án leverte a lázongást (vendémiaire 13—14).

A választások elárulták a konvent népszerűségének csökkenését, de még inkább a franciák hajlandóságát a

mérsékletre. Minden választókerületnek 6 régi konventtagot kellett választania és 3 újat. Előre gondoltak arra, hogy a régi konventtagok közül egyeseket több helyen fognak megválasztani és így nem lesz elérhető az 500-as szám, ezért minden választókerület további 18 régi konventtagot jelölt ki „pótlistára”. A rendes választások során csak 255 régi konventtag került be, mert ugyanazt a mérsékelt tagot több helyt is megválasztották (Lanjúnaist és Boissy d’Anglast egyenként 36 helyen!). A pótlistákon bekerült további 124 régi konventtag, ezek összeülve önmagukat egészítették ki 500-ra.

A következő években ismétlődött ez az erőszakoskodás. Az alkotmány értelmében a törvényhozó testület egy-harmadrésze minden évben újra választás alá esik, tehát 1796 elején újra kilépett a törvényhozó testületből 200 régi konventtag. Ezek közül a nép mindössze tizenháromat választott meg újra, annyira elvesztette népszerűségét a konvent. A népszerűtlenségnél aggasztóbb jelenség volt az, hogy a megválasztottak jelentékeny része királpárti volt nyíltan vagy titkon. A törvényhozó testület ezen úgy segített, hogy nem kevesebb mint 177 képviselő megválasztását megsemmisítette! A következő évben tehát 250 helyett 420 képviselőt kellett választani, minthogy a pótválasztások rendszerét az új alkotmány nem ismerte. Az 1797-i választásokból 83 közül 30 département választási eredményét változtatta meg a konvent. A többi listából tetszés szerint törölt 48 megválasztott képviselőt. Csak az 1798-i választások eredményéből fogadták el a többségek döntését.

A nép megkérdezésének ez a paródiája ismétlődött a tisztviselői állások betöltésénél. A direktórium a háborus veszedelem miatt több ízben nyert felhatalmazást arra, hogy tisztviselőket választások mellőzésével nevezzen ki; törvényes felhatalmazása volt arra, hogy kine-

vezze valamely département összes tisztviselőit, ha az egész adminisztráció összes tagjai hiányoztak. Ezt a hiányt 83 közül 49 départementben a legegyszerűbb eszközzel idézte elő a direktórium: elcsapta az egész tisztviselői kart.

A tisztviselői karnak ilyen szervezése fölöslegessé tette a biztosok kiküldését, ezeket csak a hadrakelt seregeknél alkalmazták.

A szigorú központosítás dacára több irányban is megnyilvánult az ellenzéki hangulat. A direktórium semlegesen viselkedett a protestáns és zsidó egyházakkal szemben, rokonszenvezett a filozófikus irányu teofilantropikus mozgalommal, államvallásul is ilyen racionális vallást kívánt volna. Fönntartotta a forradalmi naptárt, a decadi-kat rendelte az esküvők megtartásának napjául. Az állami ünnepek sorából csak május 31-ét (a girondiak bukásának évfordulóját) törölte, még jan. 21-ét is meghagyta, új ünnepként pedig thermidor 9-ét (Robespierre bukása) iktatta be. De nem akadályozta tovább a katolikus istentiszteletek tartását, csak a templomon kívüli megnyilatkozásokat tiltotta továbbra is. Faluhelyen ennek dacára megkondultak a harangok. Az egyházközségek mindenfelé átvették azokat a templomokat, amelyek más célra le nem voltak még foglalva. 1797 nyarán Franciaország községeinek $\frac{3}{4}$ -részében nyílt meg a katolikus templom, további négyezer község kérvényezte a megnyitás engedélyezését.

Ezzel a katolikus egyház belső zavarai korántsem voltak elintézve. Egymás mellett, gyakran ellenségeskedve működtek esküt tett és esküt nem tett papok. Az esküt nem tettek közt voltak olyanok, akik a direktórium által megkívánt nyilatkozatot megtették és olyanok, akik ezt megtagadták. Az alkotmányos papok egy része házasságot is kötött, a fogadalmat szintén nem tették le

valamennyien. A forradalom zivataraiiban lemondott papok egy része megházasodott, sokan ezek közül visszavonták lemondásukat. Az alkotmányos püspökök folytatták a püspökszenteléseket, de ezeket a pápa nem ismerte el.

Határozottabban lépett fel a direktórium a királyságot ellen.

A királyságot nyíltan mozgolódnak nem mertek, de bizakodóvá tette őket a választások királyságoti eredménye. Csatlakozott hozzájuk Pichegru tábornok. Anglia pénzzel támogatta őket és 1797-ben sikerült megnyerniök két direktort: Carnot-t és Barthélemyt. 1797 szept. 4-én (V. év Fructidor 18.) a kormány köztársasági érzelmű tagjai letartóztatták a királyságoti vezetők, másnap a törvényhozó testület saját tagjai közül 53-at deportációra ítelt. A legutóbb választottak közül 145 képviselő megbízatását érvénytelenítették. Hadbíróságok 160 embert végeztettek ki. Követte ezeket a rendszabályokat a királyságoti gyanúsított papok deportálása; másfélezernél több papot sujtottak ezzel, de a deportálandók közül sokan Angliába menekültek, mint Pichegru is.

Nem lehetett kiüldözni az országból a pénzügyi zavart. A papírpénz értéke rohamosan csökkent, a direktórium tehát kényszerült a pénznyomógép újabb és újabb igénybevételére. 1795 első felében közel 6 milliárdnyi papírpénzt hoztak forgalomba, 1795 dec. 23-án elrendelték a gép elégetését, de az alatt a három hónap alatt, ami az elégetésig (1796 febr. 19.) eltelt, újabb 12 milliárdot nyomattak! Az assignata-nyomógép megsemmisítése után újabb papírpénzt, mandátokat bocsátottak ki, melyek értéke csakhamar szintén semmivé vált. A pénzügyi válság korában ütötte föl fejét Babeuf kommunista mozgalma.

Babeuf elvei a szocializmusnak, sőt kommunizmus-

nak előfutárai. „Lopás és bitorlás az, ha valakinek többje van a szükségesnél”. „Hadd jöjjön a zürzavar és hadd keljen ki belőle egy új, újjászületett világ”.

Babeufék abban a hitben, hogy a Párizs közelében, Grenelleben állomásozó katonai táborban híveik vannak, 1796 szept. 9-én éjjel néhány százán odavonultak. A dragoonosok valami húsz embert lemészároltak közülök, 132 letartóztatás történt, a bíróság Babeuföt kivégeztette.

Papok, királypártiak, társadalmi forradalmárok ellen a direktórium biztosan számíthatott a hadsereg köztársasági érzelmeire. Több lázongást megbízható tábornokok vertek le. Augereau, Hoche éppenolyan hívek voltak, amilyennek látszott az 1795 okt. 5—6-i lázongás leverője, Napoleon.

Ám Napoleon mégis túlságosan nagy nevezetességre tett szert. Olaszországi hadjárata (1796/97) és az önkényes campoformiói békekötés után célszerűnek látszott őt eltávolítani Franciaországból az egyiptomi hadjárat ürügyével. A katonaság erejére szüksége volt Siéyèsnek. Ő látta, hogy az elértéktelenedett assignaták bevonásával sem bírt segíteni a direktórium a pénzügyi mizérián, az újan kibocsátott mandátok is a teljes értéktelenség felé zuhantak. A jakobinus ellenzék egyre erősbödött, Siéyès saját direktor-társainak félretolásával a főhatalom megszerzésére tört. Mikor Napoleon 1799 október 16-án Párizsba visszaérkezett, Siéyès azt remélte, hogy felhasználhatja ezt a katonát saját céljaira, amint négy évvel korábban fölhasználta Barras. A köztársasági érzelmi katonaság bizott köztársaságiaknak ismert tábornokaiban, még jobban bizhatott Napoleonban, aki a köztársaságok egész sorát szervezte Olaszországban. November 9-én (VIII. év brumaire 18.) St. Cloudban

katonáival szétkergette az öregek tanácsát, onnan aznap este a gránátosok a francia köztársaság dalával:

— Ah ça ira, ça ira, ça ira

tértek vissza Párizsba. Nyilván azt hitték, hogy megmentették a köztársaságot.

A csíny tervezői, különösen Siéyès, reménykedhettek még egy darabig, hiszen Siéyès konzul is lett, de a Robespierre ideje óta egyre határozottabban központi kormányzat akarata előtt való meghódulásra nevelt franciákkal együtt neki is hamar rá kellett jönnie, hogy az országban most már egyetlen úr van: Napoleon.

BIBLIOGRÁFIA

Magyar nyelven a francia forradalom történelmét részletesen megírta *Marczali Henrik* (Nagy képes világtörténet, X. köt.). *Bainville*: Franciaország történetének (ford. Révay József) élvezetes előadása kimondottan királypárti. A porosz fegyelemtisztelet nyilatkozik meg *Oncken Wilhelm*: *Das Zeitalter der Revolution* etc. c. művében (Allg. Gesch. in Einzeldarstellungen, IV., 1). Demokrata érzelmeit árulja el a forradalom nagy történetírója, *Aulard*: *Histoire politique de la Rév. Française*. Igen használható kézikönyv (bibliográfiája is tervszerűbben készült) *Lavisse*: *Histoire de France contemporaine* I. II. kötete (*P. Sagnac* és *G. Pariset* tollából). Áttekinthető a *Cambridge Modern History* VIII. kötetének (French Revolution) bibliográfiája, ez a kötet egyébként is mintája lehet a több tudós közreműködésével írt műveknek. Színes leírásai igen élvezetessé teszik *Taine* nagy művét: *Les Origines de la France contemporaine*. Ezek a komoly munkák világosan mutatják,

minő ellentétek akadályozzák meg azt, hogy a legismer-
tebb korokról egyértelmű meggyőződésre jussanak a tör-
ténészek. Hitvány, gyáva mézárllást lát Oncken a
Bastille bevételében, ugyanezt nagy hőstettként ünnepli
Aulard; képtelen pocskolásnak minősíti a királyság
pénzügyi gazdálkodását Taine, ugyanezt a mai viszo-
nyok mértékével is elfogadható rendszernek nézi Bain-
ville. Mindezek elfogadják a tulajdonképpeni forra-
dalom határául az 1799-i évet, *Wahl* azonban, — mint-
hogy nem a belső átalakulást, hanem az európai viszo-
nyokra gyakorolt hatást veszi főszempontnak, — 1792-
ben látja a döntő fordulatot: addig Franciaország mint-
egy kikapcsolódott az európai diplomáciai bonyodalmak-
ból, azóta középpontja lett a világrészünket fölforgató
háborúknak. (*Below-Meinecke*: Handbuch d. Mittelalt.
u. neueren Gesch.).

TARTALOM

	Oldal
A francia forradalom története	3
I. A forradalom előzményei	5
1. A XVIII. század filozófiai forradalma	5
2. Franciaország állapota 1789 előtt	8
3. Az állam pénzügyei	12
4. Az általános rendi gyűlés összehívása	14
II. Az alkotmányozó nemzetgyűlés	17
1. A választások eredménye	17
2. A nemzetgyűlés megalakulása	20
3. Az önkényuralom és a hűbéri rendszer összeomlása	23
4. Az „emberi jogok”	28
5. A párizsi nép diktatúrája	30
6. Az 1791-i alkotmány	35
7. Király és alkotmány	39
8. A belső küzdelem hatalmi tényezői	42
III. A törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent	45
1. A királyság bukása	45
2. A köztársaság	49
3. A girondisták bukása	53
4. A terror	57
5. Az 1793-i alkotmány. Robespierre bukása	65
IV. A forradalom vége	72
Bibliográfia	78

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 3594 /1951. sz.
